

Tóth István

ESSZÉK AZ ELMÚLT ÉVTIZEDBŐL

2013-2023

Copyright © Tóth István, 2023
Minden jog fenntartva

Kiadta az Underground Kiadó Kft.,
9178 Hédervár, Kont István utca 2.
undergroundkiado.hu

Szöveg © Tóth István, 2023

Tóth István

ESSZÉK AZ ELMÚLT ÉVTIZEDBŐL
2013-2023

Előszó

E kis kötetben húsz esszéisztikus szöveg szerepel, melyek mindegyike 2013 és 2023 között íródott, és jelent meg online. Olyan oldalakon, mint a *Kapitalizmus, az individualista*, a *Pénz beszél* vagy a *Menger blog*. Az írások egy része már nem elérhető a világhálón. A kötet időrendben, változatlan formában közli a korábban megjelent szövegeket.

Tóth István

Győr, 2023. július

Arany vagy papír: milyen pénzt támogassanak a szabadpiac barátai?

Milton Friedman (1912–2006) szerint a szabadpiaci elveknek elkötelezett liberális közgazdászok legfőképpen a kívánatos nemzetközi pénzügyi rendszer jellegét illetően vannak eltérő véleményen.[1] Mint a szabadpiac Nobel-díjas bajnoka, Friedman maga a lebegő árfolyamú állami papírvaluták, az 1971 óta *de facto* létező pénzügyi rendszer (*fiat money standard*) mellett érvel, miközben az osztrák közgazdasági iskola olyan piacpárti kiválóságai, mint Ludwig von Mises (1881–1973), Murray Rothbard (1926–1995) vagy épp Henry Hazlitt (1894–1993) az aranystandard visszaállítása mellett kardoskodnak. Az osztrák iskola leginkább ismert reprezentánsa, a szintén közgazdasági Nobel-díjas Friedrich von Hayek (1899–1992) ugyanakkor a versengő privát (illetve állami kibocsátású) papírvaluták szószólója.[2] Hogyan is van ez? Most akkor az aranyat vagy inkább a papírpénzt pártolják a szabadpiac barátai?

Miért pártolják az osztrák közgazdasági iskola képviselői az aranystandardot?

Az osztrák közgazdasági iskola képviselőit szokás arany bogaraknak (*gold bugs*) csúfolni. Az iskola tagjai maguk is tisztában vannak azzal, hogy az aranystandard híveiként „*dinoszauruszoknak*” (ha nem épp futóbolondnak) tűnnek a keynesiánusok és monetaristák, valamint a fősodratú közgazdaságtan képviselői szemében, illetve tisztában vannak azzal, hogy az emberek döntő többsége szemében az aranystandardhoz való visszatérés úgymond túl „*radikális*” vagy egyenesen „*irreális*” vállalkozás.[3] Mindazonáltal az osztrák iskolá-

hoz tartozó közgazdászok vonzódása az aranystandard rendszerhez nem valamiféle primitív aranyfetisizmus (amolyan mágikus vonzódás egy „barbár relikviához” (Keynes)), amit le lehetne tudni azzal a roppant felvilágosult lenini materializmussal, miszerint a kommunizmusban majd aranyból lesznek a klozetek. Mises világosan fogalmaz e kérdésben: az aranystandard előnye nem abból fakad, hogy az arany sárga, fénylik és nehéz, hanem abból, hogy *„aranyat nem lehet nyomtatni”*.^[4] Avagy Hazlitt precíz megfogalmazásában (hosszabban idézve): *„Az aranystandard legfőbb érdeme az, hogy a pénzkínálatot és a pénz vásárlóerejét függetleníti a kormánytól, a tisztségviselőktől, a politikai pártoktól és különféle érdekcsoportoktól. Az arany legfőbb érdeme pontosan az, hogy szűkös, és a mennyiségét maga a természet korlátozza. Az arany fellelése, kibányászása és feldolgozása költséges, és ezáltal nem lehet politikai parancsra vagy szeszélyből létrehozni”*.^[5] Más szóval, az aranystandard legfőbb előnye az, és ebben a legtöbb szabadpiaci közgazdász egyetért, hogy jelentősen korlátozza az államnak a pénzügyekbe történő beavatkozását, valamint a pénzkínálat esetleges politikai megfontolásból történő manipulációját. Az aranystandard talán anakronizmusnak tűnhet, de a politikától független stabil pénz iránti igény bizonyosan nem az, kivált ha figyelembe vesszük, hogy a pénz közhatalom általi manipulálásának története nagyjából egyidős a pénz történetével.^[6] Az osztrák közgazdasági iskola képviselőinek aranystandard melletti érve így végső soron nagyon egyszerűen szól: ne bizzuk a kecskére a káposztát, vagyis az államra a pénzkibocsátást.

Miért pártolja Milton Friedman (és a monetaristák) a szabadon lebegő árfolyamú valutákat?

Friedman éles különbséget tesz valódi aranystandard és pszeudo aranystandard között, kristály tisztán definiálva az utóbbi lényegét:

ahelyett, hogy az arany ténylegesen pénz lenne, ami meghatározza az egyes országok pénzügyeit, a pszeudo aranystandard rendszerben az arany valójában közönséges áru, aminek az árát a hatóságok rögzítik. Vagyis ahelyett, hogy az arany szabadon áramlana az országok között meghatározva ezáltal az egyes országok monetáris politikáját, valójában az egyes országok monetáris politikája az, ami meghatározza az arany nemzeti valutában kifejezett árát azért, hogy ezáltal szabályozza annak ki- és beáramlását.[7] Friedman szerint az I. világháborúval lényegét tekintve véget ért a klasszikus aranystandard rendszer, 1934-től pedig egészen bizonyosan pszeudo aranystandard rendszer működött a világban.[8] Vagyis amikor Friedman a múlt század '50-'60-as éveiben a szabadon lebegő árfolyamú valuták mellett érvel, akkor nem a klasszikus aranystandard rendszer ellen lép fel, hanem az 1944-ben létrehozott Bretton Woods-i aranydevizarendszer ellen, amit pszeudo aranystandard rendszernek tekint. Más szóval, Friedman egy olyan nemzetközi pénzügyi rendszerrel szemben lép fel, amelyben az egyes nemzetek a különféle valuták valós kereslet-kínálatától elszakadva önkényesen rögzítik a valutaárfolyamokat, és teszik ezt a közgazdászok és politikusok állítólagos bölcsességére alapozva (akik – és ez csak természetes – ismerni vélik a megfelelő árfolyamokat). Ám a valuták árfolyamának ilyen rögzítése lényegében az árkontroll speciális esetének felelek meg, és hatásuk is ugyanaz. Így aztán Friedmannek a szabadon lebegő valutaárfolyamok melletti érve valójában az árkontroll elleni hagyományos szabadpiaci érvelés, illetve a piaci folyamatokba való hatósági beavatkozással szembeni liberális érvelés: ugyanazon az alapon ellenzi a valutaárfolyamok rögzítését, mint a kenyér árának vagy az olaj árának a rögzítését.[9] Mindazonáltal Friedman egyáltalán nem volt a valódi aranystandard ellensége, sőt „*nagy adag rokonszenvet érzett az igazi aranystandard iránt*”, méghozzá ugyanazon okból, mint az osztrák közgazdasági iskola képviselői: az aranystandard korlátozza az állam beavatkozását a pénzkínálat alakulásába.[10] (És talán nem

árt egy dolgot külön megemlíteni, Friedman nem az aranystandard rendszert okolja a Nagy Válság kialakulásáért. Úgy vélte, ha az 1920-as években az Egyesült Államokban egy klasszikus aranystandard rendszer működik (vagy tisztán egy lebegő árfolyamú papírvaluta rendszer), akkor a válság sokkal enyhébb lefolyású lett volna, vagy épp be sem következik.[11]

Miért problémás az osztrák közgazdasági iskola képviselőinek a szabadon lebegő valuták rendszere?

Árustandard esetén nincs értelme lebegő valutaárfolyamokról beszélni. Amennyiben a *dollár*, *font*, *márka* stb. ugyanannak az árunak pusztán különféle súlymértékei, úgy azt mondani, hogy a *dollár* lebeg a *fonthoz* képest épp olyan nonszensz, mint azt mondani, hogy a *kilométer* lebeg a *mérföldhöz* képest.[12] A lebegő valutaárfolyamok rendszere eleve állami papírvaluta rendszert (*fiat money standard*) feltételez. Friedman valójában tényként veszi, hogy a Bretton Woods-i pénzügyi rendszer lényegében papírvaluta rendszer, amelyben (minden mímelés és áltatás ellenére) az arany közönséges áru, és nincs lényegi szerepe, amennyiben a rögzített valutaárfolyamok rendszere arany nélkül is működhet. Így Friedman tulajdonképpen azt mondja: amennyiben tényként fogadjuk el a papírvaluta rendszert (*fiat money standard*), mint valóságot, úgy a szabadon lebegő valutaárfolyamok jelentik a piackonform működést, és nem a rögzített árfolyamok. Mindez pedig rávilágít Friedman gondolkodásának meghatározó elemére: a *történelmi* és *politikai* realitások figyelembevételére. Mondhatni, Friedman a mindenkori fennálló *politikai realitások* keretei között piacpárti. Ennek egyik explicit példája, amikor Friedman 1953-as híres *The Case for Flexible Exchange Rates* tanulmányában azt írja, hogy a fizetési mérleg hiány kiegyenlítésének egyik lehetséges mechanizmusa az, ha a deficittel rendelkező ország belső árszínvo-

nala csökken („belső leértékelés”), ami ösztönzi az exportot, fékezi az importot. (Ez, miként Friedman a tanulmányban meg is jegyzi, valójában a klasszikus aranystandard rendszer működési mechanizmusa.) A deficit kiegyenlítésének e mechanizmusát Friedman azon az alapon veti el a valutaárfolyamok lebegtetésével, mint kedvezőbb megoldással szemben, hogy a belföldi árszínvonal csökkenése, különösen ami a bérek csökkenését illeti, masszív *politikai* akadályokba ütközik.[13] Emellett, vélekedik Friedman, nincs az a jegybank, amelyik a fizetési mérleg egyensúlya végett *politikailag* megkockáztat egy „deflációs folyamatot” (vagyis az árszínvonal csökkenését), ami esetleg gazdasági recessziót okozhat.[14] És az osztrák közgazdasági iskola képviselőinek problémája Friedman piacpártiságával éppen az, hogy az fátumnak veszi mindazt, ami ellen szerintük inkább küzdenie kellene: az állami papírvaluta rendszert, a lefelé merev béreket, a jegybankok deflációs félelmeit, a politikai klímát stb. Lehet, hogy egy állami papírvaluta rendszerben nem éppen piacokonform a valutaárfolyamok rögzítése, mindazonáltal – úgymond piacpárti alapon – lebegő valutaárfolyamokat akarni annyi mint eleve papírvalutát akarni, *ergo* a pénzkibocsátást az államra bízni. Vagyis kecskére bízni a káposztát. Rothbard, az aranystandard híve, maga is elismeri: *„[E]gyetlen dolog van, ami még a szabadon lebegő papírvalutáknál is rosszabb: az olyan papírvaluták, amelyek árfolyamát a kormányok megpróbálják rögzíteni. Mert, miként minden árkontroll esetében, a kormányok mindenkor vagy a szabad piaci árfolyam fölött vagy az alatt fogják rögzíteni az árfolyamokat”*. [15] Más szóval, Rothbard maga is elismeri, hogy amennyiben az állami papírvaluta rendszert adottnak tekintjük, úgy jobb a lebegő árfolyamrendszer, mint a rögzített. Mindazonáltal Rothbard nem tekinti a papírvalutát fátumnak, hanem az aranystandard rendszer visszaállítását követeli: nem az adott politikai realitások közti legjobb megoldást akarja, hanem az általa lehető legjobbnak gondolt megoldást. És persze épp így nem vágyik a merev bérek vagy a jegybank realitására sem. Ilyen formán

inkább *idealistának* tekinthető, szemben a friedmani *realizmussal*. Az osztrák közgazdasági iskola képviselői számára a szabadon lebegő valuták rendszere azért problémás, mert az eleve olyan politikai klímát és gazdasági intézményi keretet feltételez, amivel nem hajlandók megbékélni.

A politikai naivitás dialektikája

Friedman maga is tisztában van vele, hogy nem szerencsés kecskére bízni a káposztát, és szkeptikus az úgymond független jegybankokkal szemben. Friedman szerint bürokraták kezére adni a monetáris politikát túl nagy hatalmat biztosít néhány embernek, illetve esetleges egyéni meggyőződéseknek és egyéb habituális tényezőknek szolgáltatja ki a pénzpolitikát. Mint liberális, jobban hitt a személytelen mechanizmusokban és a világosan meghatározott szabályokban, mint egy-két jegybankár eseti megfontolásában és diszkrecionális döntési jogában. Úgy vélte, valamilyen törvény által előre meghatározott és időszakosan felülvizsgált formula szerint kellene a pénzkibocsátás mértékét szabályozni (pl. évi 3-5 százalékos pénzmennyiség növekedés előírása), ami így egyszerre biztosítana pénzügyi stabilitást és a pénzügyek fölötti demokratikus kontrollt.[16] Az osztrák közgazdasági iskola képviselője, Rothbard ugyanakkor „*politikailag naivnak*” tekinti Friedman elképzelését, amennyiben naivitás az államra bízni a pénzkinálat szabályozását, majd azt javasolni, hogy az állam bölcsen és önmegettartóztatóan viselkedjék, és ne éljen vissza az első adandó alkalommal a hatalmával. Az államilag kontrollált papírvaluta rendszerben, vélekedik Rothbard, minden kisebb-nagyobb pénzügyi nehézség hamar „*vészhelyzetté*” („*emergency*” *situation*) avanszál, amibe az állam szükségét érzi beavatkozni, és a gyakorlatban a monetáris politika sokkal inkább ilyen rendkívüli eseti intézkedések sora lesz, mint szabálykövetés.[17] Az osztrák közgazdasági isko-

la másik kiválósága, Hazlitt szintén „*naivitásnak*” tekinti Friedman elképzelését. Hazlitt szerint ui. a stabilitást biztosítani hivatott törvényi előírások nem igazán kötik meg a döntéshozók kezét, hiszen azok viszonylag könnyen megváltoztathatók, sőt szükségképpen meg fog indulni a megváltoztatásukért a politikai vagy szakmai harc. Mert minden, amit az állam szabályoz, éppen mert állami szabályozás alatt áll, szükségképpen politikai alkuk szerint alakul, és „*politikai futballpályává*” változtatja a kérdéses terepet.[18] Rothbard és Hazlitt szerint naivítás a kecskére bízni a kecskepásztort. Szerintük csak egyetlen módja van annak, hogy az állam ne essen kísértésbe: ha egyáltalán nincs lehetősége manipulálni a pénzkínálatot, mert az arany a pénz. Mindazonáltal fölmerül a kérdés: vajon nem épp úgy politikai naivítás az aranystandardhoz való visszatérés követelése? Friedman ugyan nagyra értékeli egy tiszta aranystandard rendszer erényeit (mint ami „*teljes összhangban van a szabadkereskedelemmel*”), mégis elveti azt, még hozzá az említett rá jellemző politikai realizmusból fakadóan. Mert bár vannak technikai jellegű ellenérvei, Friedman szerint az aranystandard valójában azért nem alternatíva, mert egyszerűen nincs meg hozzá a *politikai akarat*. Más szóval, ha van igazi politikai naivítás, akkor azt várni, hogy a politika majd magától hajlandó lesz alávetni magát az aranystandard kényszerzubbonyának, biztosan az. A dolog tehát nagyon egyszerűen áll: az aranystandard rendszerrel azért nem lehet újra megteremteni a pénzügyi fegyelmet, mert az államok egyszerűen nem kívánják többé maguknak ezt a fegyelmet, és nem kívánnak lemondani a monetáris politika feletti kontrollról.[19] Végtevére a történeti klasszikus aranystandard rendszer sem azért szűnt meg, mert felbomlott, hanem mert az államok letértek róla. Ahogy Mises fogalmaz: „*Először is emlékezni kell arra, hogy az aranystandard nem összeomlott, hanem a kormányok szüntették meg azért, hogy előkészítsék az utat az inflációnak*”.[20] És ha így tekintjük dolgot, akkor az aranystandard rendszer sem garancia semmire. Hayek pl. úgy véli, még ha valamilyen nemzetközi egyezmény vissza is

állítaná az aranystandard rendszert, az nem lenne hosszú éltű, mert a politika nehezen viselné új korlátait.[21] Végso soron az arany is csak egy olyan kecskepásztor, ami a kecskén áll vagy bukik, miként azt a történelem tanúsítja. A politika ui. nem csak a pénzkínálatot tudja manipulálni, és nem csak a friedmani törvényi formulákat képes átírni, hanem éppenséggel az egész pénzügyi rendszert is képes átalakítani, ha úgy kívánja. Walter Block helyesen mutat rá, hogy Hayek azon érve az aranystandard ellen, illetve a versengő magánvaluták mellett, hogy a politika képes felrúgni az aranystandardot, azért kétélű érv, mert éppenséggel a Hayek által javasolt versengő magánvaluták rendszerét is képes felrúgni.[22] Végso soron minden pénzügyi rendszer ki van téve a politikának. És bár kétségtelenül könnyebb törvényeket átírni, mint az egész pénzügyi rendszert megváltoztatni, a pénzügyi stabilitás legvégül mégis csak politikai szándék kérdése. Ilyen formán nem az arany vagy a papír a fontos. Hayek világosan exponálja a problémát: az alapvető kérdés nem az, hogy vajon arannyal vagy papírral fizetünk-e, hanem az, hogy a pénzt kibocsátó szervezetnek a pénzhasználók lehető legnagyobb meglegedettsége-e az érdeke, vagy pedig különféle csoportérdekek kielégítése. (Hayek, az imént említetten, a versengő magánvalutákban látta annak garanciáját, hogy pénzt kibocsátó szervezeteknek a pénzhasználók lehető legnagyobb meglegedettsége legyen az érdeke.) Hayek szerint elvileg lehetséges, hogy egy független és bölcs monetáris hatóság jobban teljesítsen, mint az aranystandard, mindazonáltal maga mégis úgy véli, nincs remény arra, hogy egy valóságos monetáris hatóság is jobb legyen, épp mert csoportérdekeket fog szem előtt tartani. Nem arról van szó, hogy az állami papírpénzt *technikailag* nem lehet stabilan tartani, hanem arról, hogy *politikailag* nem lehet, vagy alig lehet. [23] És Friedman is hasonlóképpen látja, a jegybankok technikailag éppenséggel képesek lennének a klasszikus aranystandard működésének logikáját szimulálni (pl. külkereskedelmi deficit esetén szűkíteni a pénzkínálatot, szufficit esetén bővíteni), ám Friedman szerint

is kizárt, hogy ez „politikailag” maradéktalanul kivitelezhető lenne. [24] Más szóval, ha létezik a pénzügyi fegyelem erős politikai szándéka, akkor éppenséggel a papírpénz is lehet stabil, ha viszont nincs meg ez a szándék, akkor viszont semmi sem lehet elég biztos garancia az állam pénzügyi manipulációja ellen.

Konklúzió

A múlt század '80-as éveitől a modern államok jegybankjai többnyire alkotmányban rögzített erős intézményi függetlenséggel bírnak, és a kormányok elvben nem szólhatnak bele a monetáris politikába. Az árstabilitás megteremtése a legtöbb jegybank deklarált alapfeladata, és nem függetlenül a monetarizmus előretörésétől, a jegybankok folyamatosan figyelik és kontrollálják a pénzmennyiséget, illetve – mivel a pénzmennyiség és az árszínvonal közötti kapcsolat operatív célból nehezen számszerűsíthető – közvetlenül magát az inflációs rátát veszik célba.[25] Mindazonáltal továbbra is igaz, hogy a jegybankelnök személye és a monetáris tanács összetétele mindenhol „politikai futballpálya”, és a monetáris politika annak megfelelően lesz ortodox vagy unortodox, hogy éppen milyen színű a kormány. A monetáris tanács mint olyan maga az eseti döntéshozatal és a habituális önkény megtestesülése, ahol „hóják” és „galambok” csinálják havonta a pénzpolitikát. Arról az egyszerű tényről nem is szólva, hogy egyetlen piacgazdaságban sincs pl. Kenyériügyi Tanács, aminek az elnökét a miniszterelnök vagy az államelnök jelölné, és ami rendszeresen szavazna a kenyér áráról. Talán azt sem kell túlzottan bizonygatni, hogy kizárólag egy voluntarista alapon működő monetáris irányítás tette lehetővé, hogy a glóbusz leggazdagabb országának, az Egyesült Államoknak a pénzpolitikáját – és ezáltal a világgazdaság alakulását – 2001 őszétől közvetlenül, 2007 óta pedig közvetve egy Mohammed Atta nevű alak határozhassa meg.[26] Más

szóval, bár a pénz értékállósága és a pénzügyi stabilitás megteremtése mára a monetáris hatóságok elismert célja, és a fejlett államok '70-'80-as évekbeli masszívan kétszámjegyű éves inflációs rátái a '90-es évek közepétől egyszámjegyűre csökkentek, mindazonáltal sokan vélik úgy, hogy még távolról sincs meg a stabil pénznek az a „mítosza”, ami a döntéshozókat minden körülmények között e célnak kötelezné el. Friedman szerint az aranystandard végső soron azért nem lehet többé működőképes, mert az emberek már nem hisznek benne. Nincs meg a „mítosza”, ahogy Friedman fogalmaz.[27] Magyarán, nincs már meg a stabil pénz mítosza, azaz nincs meg a szándék a minden körülmények közötti pénzügyi fegyelemre, és ami ezzel szorosán összefügg, nincs meg a szándék a kis állam iránt, ami nem akar minden áron mindent maga csinálni és megoldani. Mivel manapság a világ jelentős jegybankjainak monetáris politikája sokak szemében bizonytalan kimenetelű „nem konvencionális” ötletelésnek tűnik, így nem meglepő, ha újra előbújnak az „arany bogarak”, azt hangoztatva, hogy pénz értékállóságát és a pénzügyi stabilitást valójában maguk a jegybankok veszélyeztetik leginkább. 2010-ben egyenesen a Világbank akkori elnöke, Robert Zoellick tett javaslatot az aranystandard visszaállítására.[28] Marad hát a kérdés: milyen pénzt támogatssanak a szabadpiac barátai? A karakán idealisták, a fátumokkal meg nem békülő, az állami kibocsátású papírpénzt *per definitionem* a szabadpiac tagadásának tekintő piacpártiak az aranystandardot követelik, a történelmi és politikai tényeket elismerő realisták inkább az adott körülmények között keresik a nagyobb szabadságot. Magam azt gondolom, hogy érdemes egyszerre realistának és idealistának lenni. A szabadság barátai nem bolsevikok, hogy holnapra megforgassák az egész világot, így pillanatnyilag a fennálló intézményi és politikai realitások keretei között kell piacpártinak lenniük, és a politikusok, bürokraták és szakértők diszkrecionális személyi döntéseivel szemben támogatniuk minden olyan kezdeményezést, ami a piaci mechanizmusok vagy az előre lefektetett személytelen, világos sza-

bályok irányába viszik a belföldi és nemzetközi monetáris folyamatok koordinációját. Távlatosan viszont szabad idealistának lenni, és akár az aranystandard visszaállítását is követelni, ami jelen körülmények között persze eléggé ezoterikusan hangzik. Vagyis a fátumnak vélt etatista politikai-ideológiai klímát fokozatosan lebontva, újra meg kell teremteni a stabil pénz, a kisebb állam és a szabadpiaci kapitalizmus mítoszát. Mert ahogy Friedman tartja, valójában nem az aranystandard szimbolikus visszaállítása teremtené meg a kis államot és a laissez-faire kapitalizmust, hanem a kis állam és a laissez-faire kapitalizmus visszaállítása teremtené meg a lehetőséget az aranystandard újbóli bevezetéséhez.[29] Igaz, kis állam és a laissez-faire kapitalizmus mellett a legtöbb piacpártinak már az állami papírpénz is megfelelne. A konklúzió? Mi, a piac barátai építsük a laissez-faire kapitalizmus és a stabil pénz mítoszát és ne legyünk naivak a kecske természetét illetően. Ezzel biztosan nem ártunk.

2013. november

[1] Friedman, Milton: Real and Pseudo Gold Standards. In uó: *Dollars and Deficits: Inflation, monetary policy and the balance of payments*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1968. 247. old.

[2] A paletta persze színesebb. Pl. az aranystandard hívein belül is vannak olyan közgazdászok, akik a résztartalékoló bankrendszer szószólói, míg mások kizárólag a 100 százalékos banki aranyfedezetet tartják a szabadpiaccal összeegyeztethetőnek stb.

[3] Rothbard, Murray N.: *The Case for a 100 Percent Gold Dollar*. Auburn, AL: The Ludwig von Mises Institute, 1991. 10. és 71. old.

[4] Mises, Ludwig von: Gold as Money. In Bettina Bien Graves (ed.): *Ludwig von Mises On Money and Inflation*. Auburn, AL: Ludwig von Mises Institute, 2010. 12-14. old.

[5] Hazlitt, Henry: *The Inflation Crisis and How to Resolve It*. New York: Arlington House, 1978. 173. old.

[6] Rothbard *What Has Government Done to Our Money?* című műve kellő bizonyítékul szolgál az állításhoz.

[7] Friedman, Milton: Has Gold Lost Its Monetary Role? Forrás: http://www.google.hu/url?sa=t&rect=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CCoQFjAA&url=http%3A%2F%2Fo055d26.netsolhost.com%2Ffriedman%2Fpdfs%2Fother_commentary%2FSundayTimes.19763.pdf&ei=RSpiUrjwOI-Dswawh4GgDA&usg=AFQjCNGu8-se1rToElT0yVMTCXVBuMWBUTA&bvm=bv.54934254,d.Yms&cad=rja.2.old.

[8] Friedman, Milton: uo.

[9] Friedman, Milton: Free Exchange Rates. In *Dollars and Deficits*. 221. old.

[10] Friedman, Milton: Friedman on Gold. Forrás: http://www.google.hu/url?sa=t&rect=j&q=&esrc=s&source=web&cd=7&cad=rja&ved=0CFsQFjAG&url=http%3A%2F%2Fo055d26.netsolhost.com%2Ffriedman%2Fpdfs%2Fother_commentary%2FC-ME.1974.pdf&ei=pCiiUuGJCMLXtQbs7IDQAw&usg=AFQjCNH_ON5lqqxRrjGvfy-CJ4hI-auSbQ&bvm=bv.54934254,d.Yms.2.old.

[11] Friedman, Milton: Real and Pseudo Gold Standards. uo. 256. old.

[12] Rothbard, Murray N.: Gold vs. Fluctuating Fiat Exchange Rates. In uó: *Economic Controversies*. Auburn, AL: The Ludwig von Mises Institute, 2011. 743. old.

[13] Friedman, Milton: The Case for Flexible Exchange Rates. In uó: *Essays in Positive Economics*. Chicago: University of Chicago Press, 1966. 167. old.

[14] Friedman, Milton: Free Exchange Rates. uo. 226. old.

[15] Rothbard, Murray N.: The Cross of Fixed Exchange Rates. In uó: *Making Economic Sense*. Auburn, AL: The Ludwig von Mises Institute, 2006. 312. old. *Nota bene* Rothbard a Bretton Woods-i pénzügyi rendszert „*hamis aranystandardnak*” tekinti, így a Bretton Woods-i rendszer lényegét illetően hajszára azonos véleményen van Friedmannel.

Rothbard, Murray N.: Back to Fixed Exchange Rates. In uó: *Making Economic Sense*. 307. old.

[16] Friedman, Milton: Should There Be An Independent Central Bank? In *Dollars and Deficits*. 180. és 193. old.

[17] Rothbard, Murray N.: The World Currency Crisis. In *Making Economic Sense*. 298. old.

[18] Hazlitt, Henry: uo. 171. és 173. old.

[19] Friedman, Milton: Has Gold Lost Its Monetary Role? uo. 3. old.

[20] Mises, Ludwig von: *The Theory of Money and Credit*. Auburn, AL: The Ludwig von Mises Institute, 2009. 420. old.

[21] Hayek, Friedrich von: *Choice in Currency*. London: Institute of Economic Affairs, 1976. 15. old.

[22] Block, Walter: The Gold Standard. In Iulian Tănase-Bogdan Glăvan (eds.): *Building Blocks for Liberty*. Auburn, AL: The Ludwig von Mises Institute, 2010. 205. old.

[23] Hayek, Friedrich von: *Denationalisation of Money*. London: Institute of Economic Affairs, 1990. 31–32. old.

[24] Friedman, Milton: Free Exchange Rates. uo. 225. old.

[25] Bod Péter Ákos: *Pénzügyi alapok*. Magyar Szemle Könyvek, 2012. 129. old.

[26] Greenspan, Alan: *A zűrzavar kora*. HVG Kiadó Zrt., Budapest, 2009. 272. és 274. old.

[27] Friedman, Milton: Should There Be An Independent Central Bank? uo. 177. old.

[28]http://www.portfolio.hu/gazdasag/az_aranystandard_rendszer_ujbol_felallitasat_javasolja_a_vilagbank_elnoke.141026.html

[29] Friedman, Milton: Has Gold Lost Its Monetary Role? uo. 3. old.

Az euró, az adósságválság és a föderális Európa

Kétféle vízió

Kétféle vízió létezik Európáról: a liberális Európa és a szocialista Európa víziója. Az Európai Unió olyan kereszténydemokrata alapítói, mint Schuman, Adenauer vagy Alcide de Gasperi a liberális vízió hívei voltak, míg az olyan szocialista politikusok, mint Altiero Spinelli, Jacques Delors vagy François Mitterrand a szocialista vízióé.

A liberális vízió az egyéni szabadságot tekinti a legfőbb európai értéknek. E vízió szerint nincs szükség európai szuperállamra, ami csak veszélyezteti az egyének autonómiáját. A békét az eszmék és az áruk önkéntes cseréje teremti meg, a *doux commerce* (Hirschman [1998]). Az 1957-es Római Szerződés lényegében Európa e XIX. századi liberális vízióján alapult: az áruk, a tőkék és az egyének szabad mozgásán. Vagyis a magántulajdonon és szabadpiacon. A liberális Európában egymással rivalizáló életformák vannak, egymással rivalizáló valuták, adórendszerek és uborkaméretetek. Nincsenek csalhatatlan igazságok, helyette szabad teret kapnak az egyéni megoldások és a spontaneitás. Az emberek pedig döntően a pénztárcájukkal és a lábukkal szavaznak.

Ezzel szemben a szocialista vízió a XX. század első felének kollektivistá törekvéseit kívánja folytatni. A szocialista Európa egyfajta szuperállam (egy Európai Egyesült Államok), ami a nemzetállam európai szintű megismétlése, amit felvilágosult technokraták működtetnek. A szocialista vízió a föderális Európát egy olyan paternalista államként

képzeli el, ami európai szintű szabályozással és jövedelem-redisztribúcióval kíván jólétet teremteni, és ami jelenleg mint egy uniós szintű keynesiánus gazdaságpolitika igénye fogalmazódik meg. E vízió szerint az egymással rivalizáló választási rendszerek, valuták, minőségi szabványok, adórendszerek stb. csak a béke, az együttes cselekvés és a progresszió kerékkötői, így e vízió képviselői harmonizálni szeretnék még a kapavágás mélységét is a hobbikertekben. Az 1992-es Maastrichti Szerződés már inkább e szocialista vízió alapult.

Röviden, a liberális Európának a választás szabadsága az alapja (a decentralizáció), a szocialista Európának pedig a jozefinista társadalmi-mérnökösödés (a centralizáció) (Bagus [2012]).

Megjegyzés az európai adósságválsághoz: az „euróbuborék”

A pénzügyi válságok gyakran hasonlóak. Egyfelől hitelexpanzió, alacsony hitelkamatok, a fizetési mérleg növekvő hiánya és a valuta reálfelértékelődése (döntően a rögzített árfolyam miatt), másfelől pedig valamilyen fenntarthatatlan eszkbuborék jellemzi azokat. Az európai adósságválság nem sok újat mutatott e tekintetben, leszámítva azt a lényeges körülményt, hogy az egyes euróövezeti tagállamok önmagukban nem képesek leértékelni az eurót, hogy javítsanak a helyzetükön (Obstfeld [2013]). Míg az olcsó pénz Spanyolországban és Írországban lakáspiaci boomhoz vezetett, addig Görögországban, Portugáliában és Olaszországban a központi költségvetés hiányát finanszírozta (*nota bene* a jóléti állam a legnagyobb hitelbuborék). A válság eredendő okait illetően többféle elképzelés ismert, kezdve onnan hogy az euróövezet tagországai olyannyira eltérő gazdaságok, hogy egy közös európai kamatpolitika elkerülhetetlenül pénzügyi zavarokhoz kellett hogy vezessen (Feldstein [2012]), egészen odáig hogy az EKB azonos kondíciók mellett fogadta el a bankoktól

az euróövezeti tagországok államkötvényeit hitelfedezetül (Buiter-Silbert [2005]). De van tudós közgazdász, aki rögtön tíz válság okot is tud (Darvas [2012]). Egy dolog ugyanakkor mindegyik magyarázatban közös: így vagy úgy, de a probléma gyökere maga az euró.

A “befejezetlen pénz”

Az optimális valutaövezetek elméletének irodalmából tudható, hogy egy valutaövezetben az aszimmetrikus sokkok enyhítésének alapvetően kétféle módja van: a termelési tényezők nagyfokú mobilitása, illetve a pénzügyi transzferek (Rey [2013]). Emellett a történelem is azt mutatja, hogy egyetlen közös valután vagy rögzített valutaárfolyamon alapuló pénzügyi rendszer sem tudott hosszabb távon pénzügyi transzferek nélkül működni. Az aranystandard érában a jegybankok kölcsönöztek aranyat egymásnak (elkerülendő a valutaválságot), a Bretton Woods-i rendszerben pedig az IMF feladata volt hitelt nyújtani azoknak az országoknak, ahol a rögzített valutaárfolyam fenntartása a devizatartalékok vészes fogyásához vezetett (emellett persze lehetőség volt az árfolyamok kiigazításra is).

Az euró bevezetése előtt is tudható volt, hogy az euróövezet nem lesz optimális valutaövezet, amennyiben a munkaerő nem kellően mobilis, a relatív árak lassan igazodnak, miközben politikai unió híján nincs olyan közös kassza, ami pénzügyi transzferek segítségével csökkenthetné az aszimmetrikus sokkok kedvezőtlen hatásait (pl. Eichengreen [1991]). Az euró egy „befejezetlen pénz”, amennyiben van EKB, de nincs európai kincstár (Soros [2012]). Már a monetáris unió első tervezetének, az 1970-ben elkészült Werner-tervnek (amit a '73-74-es olajválság aztán keresztülhúzott) is kardinális eleme volt, hogy a fizetési mérlegek stabilizálása érdekében monetáris tartalékalapok létrehozására van szükség, valamint a pénzügyi és költségveté-

si politikák összehangolása. Illetve közös cselekvési és intervenciók mechanizmusok létrehozása, ha szükségesnek mutatkozik. Röviden, kezdettől fogva tudható volt, hogy közös európai kincstár, vagyis közös gazdaságpolitika, *ergo* közös politika nélkül a közös európai pénz közgazdaságilag nem racionális.

Persze közhely, hogy az európai integráció folyamatában kezdetlől fogva politikai szempontok dominálnak, és nem a közgazdasági racionalitás. Az '50-es években a döntő ok egy újabb Németország és Franciaország közötti háború elkerülése volt. Szintúgy köztudott, hogy amikor 1989 végéhez közeledve a német egyesülés karnyújtásnyi távolságba került, a franciák kvázi a márka feladását kérték az áldásukért cserébe, az EMR ugyanis kellőképpen meggyűlöltette velük a stabil márkát, amennyiben az nagyban akadályozta gazdaságpolitikájuk inflációs hajlamait. A németek pedig beleegyeztek a közös európai pénzbe, demonstrálандó, hogy az egyesülő Németországnak nincsenek nagyhatalmi törekvései. A franciák nem rejtették véka alá, hogy szeretnék megszüntetni a Bundesbank szupremáciáját az európai monetáris politikában, és hogy az új európai központi banknak olyan makroökonómiai (politikai) célokra is tekintettel kell majd lennie, mint pl. a gazdasági növekedés. Ezért aztán némileg meglepő, hogy Kohlnek sikerült elérni, hogy az új EKB a Bundesbank elvei szerint működjék, azaz a pénzstabilitás biztosítása legyen a legfőbb célja, és hogy ne monetizálhassa (legalábbis közvetlenül) az államadósságokat. A németek ui. csak azzal a feltétellel voltak hajlandók lemondani a pénzükről, ha az új európai pénz is olyan stabil lesz, mint a márka, és ennek érdekében – a politikailag független európai jegybank mellett – a kormányokat szerződés kötelezi arra, hogy megakadályozzák a közszféra túlságosan nagy deficitjét. A *Stabilitási és Növekedési Paktum* a költségvetési fegyelemnek majd éppen ezeket a kritériumait fogalmazza meg, annak érdekében, hogy

a közös pénz „befejezetlenül”, azaz politikai unió nélkül is működhessen (Bagus [2012]). Ezt a paktumot azóta sem tartják be a tagállamok.

Mindazonáltal könnyen lehetséges, hogy a Deutsche Marktól való szabaduláson túl egy még lényegesebb szempont is vezette Mitterrandt, Delorst és az európai szocialistákat a közös európai pénz erőltetésében. A nacionalista fellángolásokat megelőzendő, illetve az európai identitást megerősítendő Genscher Kelet-Közép-Európa újonnan felszabaduló országainak mielőbbi felvételét javasolta az EU-ba. Thatcher is lelkesen szorgalmazta a bővítést, amennyiben úgy vélte, egy kellően felhígított EU végleg összetörné a föderalista álmokat (Judt [2007]). A föderális Európa hívei pedig úgy vélhették, tényleg csak a „befejezetlen” közös pénz képes megmenteni ezt az álmot. Régi taktikájukhoz folyamodtak. Amikor az Európai Politikai Unió megalkotása 1954-ben megbukott, a föderális Európa hívei megtanulták, hogy a politikai unióhoz a gazdasági és pénzügyi unió fokozatos kiterjesztésének kerülőútján vezet az út. A politikai unió ui. túl nagy falat ahhoz, hogy egészében le lehessen tolni a nemzetállami szuverenitáshoz ragaszkodó politikusok és a szabadságszerető európai polgárok torkán. Jean Monnet és társai *anno* megértették: politikailag egységes Európa csak úgy jöhet létre, ha egy olyan visszafordíthatatlan kényszerpályán halad az integrációs folyamatot, ahol kizárólag a politikai unió irányába van előre. A taktika pedig a félmegoldások módszerén alapul, amikor minden lépés végül kikényszeríti a rákövetkezőt, ami aztán láncreakcióként visz tovább a politikai unió felé. A funkcionalisták spill-over logikája valójában egyfajta „sokkdoktrína”, amikor a félmegoldások okozta feszültségek feloldása csak az integráció egy magasabb fokán lehetséges (Spolaore [2013]). A közös európai pénz pedig éppen ezt a félmegoldást kínálta az európai szocialistáknak, akik bizonyára jól ismerték az optimális valutaövezetek elméletét.

A válságkezelés

És a sokk megtörtént, az EU pedig új irányt vett. Görögország 2010 májusi kimentése egyértelműen megsértette a maastrichti szerződést, melynek értelmében minden tagállam maga felel saját adósságáért, és nincs kimentés. Amikor pedig az EKB szintén 2010 májusában a másodlagos piacon elkezdett államkötvényeket vásárolni (amit az alapokmánya ugyan kifejezetten nem tilt, de ellentétes annak szellemével), akkor ezzel megsértette azt az elvet, hogy az EKB nem finanszíroz tagállamokat, illetve közvetve fiskális politikába kezdett (de legalábbis elmosta a monetáris és fiskális politika közti határt). Nyilvánvalóan paradigmaváltás történt: az EU elindult egy transzferunió és adósságközösség irányába (Stark [2013]). És ez csak a kezdet volt. A befejezetlen pénz befejezést kíván. Jött az Európai Stabilitási Mechanizmus, az európai szemeszter, a hatos csomag, a fiskális paktum, az euró-plusz paktum, az Európai Rendszerkockázati Testület, az Európai értékpapír- és piacfelügyelet, az egységes bankfelügyeleti mechanizmus, az egységes szanalási mechanizmus meg a többi. És valószínűleg még ez is csak a kezdet. Viszont már most látható: a válságkezelési intézkedések és intézményi reformok következtében az EU egyértelműen a föderális Európa irányába mozdult el. Ma mindenki tudni véli, Európa bajaira a közös kassza, a közös gazdasági kormányzás, illetve végső soron a politikai unió a megoldás. Mondhatni, csak ez az út van előre. A föderális vízió szépen ragyog a válság fényében.

De az Unió sorsa még távolról sem dőlt el. Jöhetnek még fordulatok Európa és az EU életébe. Viszont ehhez nem szabad elfelejteni: nem csak szocialista vízió létezik.

2014. május

Bagus, Philipp (2012): *The Tragedy of the Euro*. Auburn, AL: The Ludwig von Mises Institute

Buiter, Williem H. – Silbert, Anne C. (2005): How the Eurosystem's Treatment of Collateral in Its Open Market Operations Weakens Fiscal Discipline in the Eurozone. *Discussion paper no. 5387*. London: Centre for Economic Policy Research

Darvas Zsolt (2012): The Euro Crisis: Ten Roots, But Fewer Solutions. *Bruegel Policy Contribution 2012/17*

Eichengreen, Barry (1991): Is Europe an Optimum Currency Area? *NBER Working Paper No. 3579*

Feldstein, Martin (2012): The Failure of the Euro. *Foreign Affairs*, January/February

Hirschman, Albert O. (1998): *Az érdekek és a szenvedélyek: politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*. József Műhely, Budapest

Judt, Tony (2007): *A háború után: Európa története 1945 óta*. Európa Kiadó, Budapest

Obstfeld, Maurice (2013): Crises and the International System. *International Economic Journal*, 27:2

Rey, Hélène (2013): Fiscal Union in the Eurozone? In Allen, Franklin et al. (eds.): *Political, Fiscal and Banking Union in the Eurozone?* Wharton Financial Institutions Center, Philadelphia

Soros György (2012): *Pénzügyi vihar Európában és az Egyesült Államokban*. Scolar Kiadó, Budapest

Spolaore, Enrico (2013): What is European Integration Really About? A Political Guide for Economists. *NBER Working Paper No. 19122*

Stark, Jürgen (2013): Lessons from the European Crisis. *Cato Journal*. Vol. 33.

Politikai kapitalizmus

„Az állam az a nagy fikció, melynek segítségével mindenki a többi ember költségére szeretne élni”.

Frédéric Bastiat (1848)

A Cato Journal friss számának cikkében Randall G. Holcombe (2015) új névre kereszteli át a jelenkori kapitalizmus rendszerét: *politikai kapitalizmus*. (Jelenkori kapitalizmus alatt az Egyesült Államok és a fejlett nyugat-európai államok értendők, de nem szigorú kizárólagossággal.) Holcombe definíciója szerint a *politikai kapitalizmus* legfőbb vonása, hogy a gazdasági elit és a politikai elit egymást támogatják az elit státusz megtartása érdekében. A képlet pofon egyszerű: a politikai elit koncessziót, kedvező szabályozást, szubvenciót, tendert stb. kínál a favorizált cégeknek, akik cserébe ezért jól kitömik a pártkasszát, plusz politikai lojalitást ígérnek. A politikai kapitalizmus lényegében a *haveri kapitalizmus* továbbgondolása. A politikai és a gazdasági elit közösen alakítják ki a játékszabályokat, kölcsönös megalégedettséggel. Szerzőnk úgy véli, az olyan – egyébként régóta ismert és kutatott – jelenségek, mint pl. a járadékvadászat, a szabályozó foglyul ejtése vagy épp a speciális érdekcsoportok lobbitevékenysége, miként a pártfinanszírozás és a big business intim viszonya nem valamiféle esetleges jellemzői a mai kapitalizmusnak, hanem a politikai kapitalizmus, mint önálló gazdasági rendszer meghatározó vonásai. Persze ezek a gondolatok legkésőbb Galbraith *Az új ipari állam* című opusa óta valamiképpen ismerősek kell legyenek. Vagy ha nem Galbraithtól, hát bármelyik napilapból. Arról nem is szólva, hogy Marx és Engels szerint a modern államhatalom tkp. alig több, mint a burzsoázia közös ügyeit igazgató bizottság (*Kommunista Kiáltvány*). Erről már mindenki kellett, hogy halljon.

Az viszont bizonyos, hogy a *politikai kapitalizmus* nem jó. És Holcombe javaslata (2013) kézenfekvő: csökkenteni kell az állam befolyását a gazdaságban. Napnál világosabb ugyanis, hogy mennél nagyobb az állam szabályozó szerepe, annál nagyobb a gazdasági szereplők készítése a lobbizásra és a járadékvadászatra. Ha az állam szabályozó hatalmánál fogva képes cégeknek kedvezni, akkor a cégek készíttetését fognak érezni arra, hogy részesüljenek a kedvezményben. Ráadásul ebbe a járadékvadász versenybe azok a cégek is kénytelenek lesznek beszállni, melyek eredendően talán nem fordulnának az államhoz kedvezményekért, viszont nem akarnak a versenytársaikkal szemben hátrányt szenvedni. Így aztán a cégek versenye a piacról részben átterelődik az állam irányába. És mennél kiterjedtebben szabályoz az állam, annál több frontot nyit a járadékvadászatnak; mennél több szabályozó testületet állít fel, annál többet ejthetnek foglyul a cégek, és ezáltal mind nagyobb befolyást nyerhetnek a piacon a fogyasztókkal szemben. Egyértelmű, hogy pl. a szabályozó foglyul ejtésének Stigler-féle elmélete csak az állami szabályozás kiterjedtségének megfelelően bír relevanciával. Egyértelmű továbbá, hogy a korrupció alapja a kiterjedt szabályozás. (Sőt a szabályozás kiterjesztésének sok esetben eleve az újabb korrupciós csatornák megnyitása az egyetlen valódi célja, és ami külsőleg nagyvállalati korrupciónak tűnik az valójában politikusi zsarolás.) Lehet tehát azon sopánkodni, hogy a „*nagyvállalati szektor és az üzleti elit foglyul ejti a politikai elitet*” (miként tette azt pl. Pogátsa Zoltán közgazdász nemrég a blogján), de ez nem valamiféle „piaci kudarc”, nem a kapitalizmus velejárója, hanem az állami intervenció következménye. Azt sem gondolhatja senki komolyan, hogy a kapitalizmusnak az volna a lényege, hogy magáncégek lógnak kitartóan az államkincstár emlőjén, mert azon akarnak fölnőni. Mert a „gondoskodó állam” gondoskodik megrendelésről, haszonról, megymásról. És talán világos, hogy az állami kiadások növekedésével egyre szaporodnak az ilyen emlők, miként világos az is, hogy ha az állam egyetlen garast sem költene közbe-

szerezésre, akkor egyetlen cég sem akarná foglyul ejteni a politikát. Még persze a cégeknek sem lenne miből visszafolyatni a pártkasszába. A *politikai kapitalizmus* visszaszorítása az állam gazdasági szerepvállalásának visszaszorításával nem valamilyen neoliberais tévelygés Holcombe részéről. A *politikai kapitalizmust* (vagy *haveri kapitalizmust*) nem lehet az állam szerepének kiterjesztésével kontrollálni, hiszen az éppen az állam szabályozó és redistribúciós szerepének növekedése eredményeképpen jön létre. Ha csökkenteni akarjuk a politikai és gazdasági elit összejátszását, és ezáltal az elit státusz fenntartását, akkor csökkenteni kell az összejátszás lehetséges játéktereit, és nem növelni. A játéktér pedig oly módon csökkenthető, ha az államnak a gazdaságba történő beavatkozása csökken, ha szűkülnek a találkozási felületek. Egy olyan államban bizonyosan nincs jelentős járadékvadászat, ahol az állam feladata elsősorban az egyéni jogok védelmezésére és a szerződések kikényszerítésére szorítkozik. Csak egy olyan államot akarnak foglyul ejteni a cégek, amelyik újra osztja a GDP felét.

És tegyük hozzá, nem csak a cégek, hanem a választási szavazó csoportok, szakszervezetek, kamarák stb is. A „gondoskodó állam” kiváló táptalajt nyújt a különböző „elosztási koalíciók” (kartellek, szakszervezetek, szakmai kamarák, a „protekció arisztokratái”, az ilyen-olyan társulások stb.) részére. Mancur Olsontól (1987) tudjuk, hogy a különérdeket védelmező csoportok (hacsak nem ösztársadalmi mértékkel mérve is nagyon jelentősek) nem a hatékonyság és a megtermelt jövedelem növekedésben érdekeltek, hanem abban, hogy mennél nagyobb részt hasítsanak ki maguknak a közös tortából, még akkor is, ha az „elosztási koalíciók” e járadékvadász versengésének éppenséggel a torta méretének a csökkenése az eredménye. A baloldaliaknak ugyanis egy dologban biztosan igazuk van: mindenki a haszonra törekszik. Az viszont már egyáltalán nem mindegy, hogy ez a törekvés milyen terepet talál magának. Nem mindegy, hogy pl.

a cégek versenye a piacon zajlik vagy a parlamenti folyosókon; nem mindegy, hogy egy vállalkozó egy piaci részt fedez fel vagy egy joghézagot a szabályozás szövevényében; nem mindegy, hogy egy vállalkozás egy okos technikai húzással akar-e gazdagodni vagy egy okos jogi húzással. William J. Baumol (1990) szerint a gazdasági növekedés szempontjából egyáltalán nem mellékes, hogy a vállalkozói tevékenységek milyen arányban oszlanak meg produktív, improduktív és destruktív tevékenységek között. A történelmi tapasztalat arra tanít, hogy amikor a kreatív energiák az állami szabályozás meg a kincstári csecs irányába áramlanak, akkor annak többnyire nem prosperitás a vége. Az improduktív járadékvadászat pl. nem csak azért káros, mert igazságtalan, mert államilag biztosított monopóliumok jönnek létre alacsonyabb kibocsátással, magasabb árakkal meg társadalmi holtteher-veszteséggel, hanem azért is mert a versengő járadékvadászok éppenséggel rengeteg erőforrás vonnak el a produktív termelés egyéb formáitól. Nem utolsó sorban magát a tehetséget, mint az egyik legfontosabb erőforrást (Murphy et al. 2009). A dolog tehát egyszerűen áll: ha nem akarjuk, hogy a társadalom legtehetségesebbjei egy olyan politikai és gazdasági elitbe kapaszkodjanak fel, ahol már leginkább azon munkálkodnak csak, hogy saját státuszukat bebetonozzák, akkor le kell bontani a *politikai kapitalizmust*.

Illetve általában: ha azt akarjuk, hogy a vállalkozói tevékenység produktív formát találjon, akkor szűkíteni kell az improduktív és destruktív lehetőségek azon játékterét, amit a túlméretes állam kínál. Igen, az állam méretének csökkentésével. Nem szabad ui. azt képzelni, hogy erkölcsileg magasabb szinten álló politikusok, bürokráták és vállalkozók hozhatják el a változást, akik majd a „köz érdekében” tevékenykednek. Buchanan (1992) szavaival élve: *„Mindен játékot a szabályai írják le, és csak a szabályok megváltoztatásával kaphatunk egy jobb játékot”*. Jobb játékot pedig akkor kapunk, ha a piacon játszunk, a piac klasszikus szabályai szerint, és nem a politikai és a gazdasági

elit által közösen hozott, önmaguk érdekében fabrikált ad hoc játékszabályaival. Le a Holcombe által jellemzett *politikai kapitalizmussal!*

2015. május

Baumol, William J. (1990) Entrepreneurship: Productive, Unproductive, and Destructive. *Journal of Political Economy*, Vol. 98. No. 5.

Buchanan, James M. (1992) A közösségi választás nézőpontja. In: uő.: *Piac, állam, alkotmányosság*. Budapest: KJK.

Holcombe, Randall G. (2015) Political Capitalism. *Cato Journal*, Vol. 35. No. 1.

Holcombe, Randall G. (2013) Crony Capitalism: By-Product of Big Government. *The Independent Review*, Vol. 17. No. 4.

Murphy, Kevin M. et al. (2009) A tehetségallokáció hatása a növekedésre. In: Murphy, Kevin M.: *Hódító közgazdaságtan*. Budapest: Alinea Kiadó.

Olson, Mancur (1987) *Nemzetek felemelkedése és hanyatlása: gazdasági növekedés, stagfláció és társadalmi korlátok*. Budapest: KJK.

A német Európa: az eurózóna válságához (euró-reflexiók)

Az eurózóna válsága immáron az ötödik évében jár, és úgy tűnik, messze még a vége. Jóllehet az elmúlt időszakban a sajtó a migrációs válsággal és a párizsi terrortámadással van tele, továbbra is súlyos problémát jelent az eurózóna anémiás gazdasági növekedése, illetve a magas munkanélküliség (különösen a fiatalok körében). És az elkövetkező években nem várható érdemi változás. Csak egyetlen adat: 2014-ben az egy főre eső GDP a legtöbb tagállamban nem érte el a 2008-as értékét.

*

Nem földrengés rázta meg az öreg kontinenst; nem szökőár tarolta le. Az eurózóna 12 százalékos munkanélküliségi rátája (2014) távolról sem valamilyen elkerülhetetlen fátum következménye. Ezt a válságot Európa kizárólag magának köszönheti.

*

„Európa mostani állapota önmagában nem is olyan meglepő, ha meggondoljuk, milyen meghasonlott volt és maradt mindmáig is ez a földrész. Mennyi dogmatika tombolt az egyes európai nemzetgazdaságokban, a gazdaság- és pénzügyi politikai lehetőségek mennyire különböző elképzelései élnek itt és mennyi elmélet mozgatta meg itt a fantáziát! Gondoljunk például Keynes tanaira, a „deficit spending”-re, és az „olcsó pénz politikájára” és a hozzá tartozó dolgokra, hogy megértsük, ebben a térségben rendkívül nehéz lesz (és nem is lehet másként), hogy mindenkire érvényesen cselekedjünk és szigorú,

egységes politikáig jussunk el. Ez az egység viszont a szabadon átváltható pénznemek előfeltétele” – írta Ludwig Erhard (1993) még az európai integráció hajnalán, 1957-ben.

*

Az elismert tudós, Andrew Moravcsik (2012) szerint az euró kezdettől fogva lutri. Bevezetésekor az európai elit arra fogadott, hogy az eurózóna gazdasági konvergálni fognak egymáshoz. Más szóval a közös pénz kezdettől fogva annak kockázatát hordozta, hogy amennyiben nem Németország hasonul Görögországhoz, úgy az utóbbinak kell hasonulnia. Európa jövőbeli prosperitását tették fel erre fogadásra. Németország nem hasonult. Eszébe sem jutott eltávolodni az Adenauer-Erhard-féle gazdasági csoda fundamentumaitól. Úgy mint verseny, termelékenység, alacsony infláció, kiegyensúlyozott központi költségvetés. Az euró bevezetése előrevetítette a „német Európát”, amennyiben az eurózóna gazdasági sikere, ismerve a németek ragaszkodását az ordoliberalizmushoz, kezdettől fogva azon állt, hogy az eurózóna tagállamai mennyiben követik bérfelegyelem, kormányzati kiadások, nemzetközi versenyképesség tekintetében a német standardokat.

És eltekintve az államkötvények hozamától, Görögország nem hasonult, miként az ún. „déli” államok sem. Aztán történt, ami történt. Pedig az EMS árfolyam-mechanizmusa már a '80-as években világos tanulsággal szolgált e téren: ha Európa országai a pénzüket a németek pénzéhez kötik, akkor a német termelékenységgel kell lépést tartaniuk, és a német gazdaságpolitika standardjait kell követniük. Valójában már az ERM is „német Európát” implicált, csak akkor még ki lehetett igazítani az árfolyamokat (és korlátozni lehetett a tőkeáramlást).

Úgy látszik, amíg Európa a német pénzhez köti magát, addig a siker a „német Európán” áll. A válságot egy olyan pénz okozta, amit a

németek és a görögök közösen használnak, miközben a görög termelési és költségvetési morál elmarad a német mögött.

*

Mindazonáltal az eurózóna eddig nem bomlott fel. A XIX. és XX. század hét monetáris uniójának történelmi tapasztalataira támaszkodva Benjamin Cohen (2000) úgy véli, egy monetáris unió fenntarthatóságának sikere hosszú távon nem annyira az optimális valutaövezet kritériumainak való megfeleléstől vagy a pénzügyi intézményrendszer konkrét jellegétől függ, hanem politikai tényezőktől.

Cohen szerint a legfontosabb politikai tényező egy domináns tagállam megléte, amelyik befolyását latba vetve hajlandó összetartani a monetáris uniót. Németország dominanciája az eurózónában valójában az euró hosszú távú sikerének záloga.

Márpedig a németek akarják az eurót, illetve elkötelezettek az EU mellett. Németország GDP-jének 45 százaléka exportból származik, aminek felét az unióban értékesítik. Az eurózóna felbomlása vagy destabilizációja, az európai szabadkereskedelmi övezet megszűnése az erősen exportfüggő német gazdaságot sem kímélné. Emellett, történelmi okokból, a németek nemzeti szuverenitásukat nemzetek feletti intézmények keretében kívánják megőrizni. Mindehhez a jelenlegi EU ideális keretet biztosít számukra.

*

A németek eddig, Joshua Aizenman (2014) kifejezésével élve, a „keresztülevickélés” politikáját folytatták az euróválság alatt: éppen elegendő tettek ahhoz, hogy az eurózóna ne essék szét, ugyanakkor nem akartak igazán mélyen a zsebükbe sem nyúlni, és bármi áron enyhíteni a válságot. Angela Merkel egyszerre kívánta védeni az eurózónát és az ordoliberalis elveket. És gyanítható, hasonló esetekben Berlin

hozzaállása is hasonlóan alakul majd, ami praktikusán azt jelenti, hogy az euró még évtizedekig közös pénz maradhat. Hacsak egyéb okból nem tör ki egy európai háború.

*

Az év elején elhunyt szociológus, Ulrich Beck (2013) „német univerzalizmussal” vádolta meg Merkelt. A kancellár asszony, így a vád, arrogánsan úgy véli, hogy ami jó volt Németországnak, az jó Európának is: a Schröder-féle német gazdasági reformot írja fel receptként a görögöknek, spanyoloknak, olaszoknak. Angela Merkel korrepetálni vágyik a déli államokat takarékoságból és felelősségtudatból – a németeknek újra küldetéstudatuk van, „német Európát” akarnak.

Ámde a valóság mégis inkább az, hogy Németország egy vonakodó hegemon, ami nem szeretne Európáért túl nagy politikai felelősséget vállalni. Valójában egy nagyra nőtt Svájc akarna lenni: gazdaságilag erős, politikailag szerény. A nemzeti hatalomnak leginkább a gazdasági oldalát kívánja csak gyakorolni. Az európai külpolitikában a franciák és az angolok dominálnak; az meg fel sem merül, hogy Németország a külügyeit fegyverrel oldja meg. Berlinben a geopolitika valószínűleg nyűg. A németek legszívesebben csak gyártanak a világszínvonalú termékeiket, amiket aztán jó áron eladhatnak a világpiacon.

Nincs német küldetés. Angela Merkel egyszerűen csak érti: ha az euró marad, amire máskülönben erős igény mutatkozik, legalább is az európai *establishment* részéről, akkor az eurózóna tagállamainak a német gazdaságpolitika standardjait kell követniük. A görög adóelkerülésre nem lehet a német minimálbér emelése a megoldás, miként azt egyesek javasolják. Ahogy persze a portugálok átlag alatti K+F tevékenységére sem. És ha a GMU létrehozásának valóban egy versenyképes Európa volt a célja, és nem a 22 százalékos spanyol

munkanélküliség, akkor talán tényleg nem Németországnak kellene hasonulnia.

*

„Továbbá nem az európai kötődések ellen vagyok, hanem ellenkezőleg, ennek feltételét szeretném megteremteni, amikor arra intek, hogy először biztosítani kell a belső rendet a nemzetgazdaságok saját körén belül, mert különben az integráció szükségképpen nemzetek fölötti dirigizmushoz vezetne” – írta Ludwig Erhard még az európai integráció hajnalán, 1957-ben.

*

A *fair* verseny, a stabil pénz vagy a költségvetési fegyelem valójában civilizációs alapnormák. A költségvetési fegyelmet, mint a szobatisztaságot, meg kell tanulni.

Ha pl. Görögország nem szobatiszta, és a szőnyeg közepére piszkít, akkor szégyenszemre a *Muttin*ak kell tisztába tennie. A „német Európa” alig több néhány egyszerű civilizációs alapnorma betartásánál. Ez távolról sem imperializmus. Épp a „német Európa” biztosítja a tagországok belpolitikai szuverenitását, illetve azt, hogy ne legyen szükség egy európai hegemonra. Ha az ember szobatiszta, nem szorul rá anyára.

*

Az euró bevezetésekor az európai elit rosszul fogadott, legalábbis eddig úgy tűnik. Mindazonáltal korai lenne még történelmi ítéletet mondani. A monetáris történelem szempontjából másfél évtized nem feltétlenül hosszú idő. Meglehet, évtizedek távolából visszatekintve ez a válság csak a közös pénz „szülési fájdalmait” jelenti majd.

Persze az is lehet, hogy évtizedek múlva az eurózóna már sehol se lesz. Hol van már a Latin Monetáris Unió? De ha az euró kényszeríti rá végül Európára a fiskális késsel-villával evést, a tiszta versenyt, és az ordoliberalis elveket, akkor talán mégsem volt az egész euró-projekt egy nagy tévedés, és Európa „elveszett évtizede” sem lesz teljesen hiába.

2015. december

Hivatkozások:

Aizenman, Joshua (2014) *The Eurocrisis: Muddling Through, or On the Way to a More Perfect Euro Union? NBER Working Paper No. 20242*

Beck, Ulrich (2013) *A német Európa: Új hatalmi térségek a válság jegyében. Szeged: Belvedere Meridionale.*

Cohen, Benjamin B. (2000) *Beyond EMU: The Problem of Sustainability.* In: Eichengreen, Barry-Frieden, Jeffrey A. (eds.): *The Political Economy of European Monetary Unification.* Oxford: Westview Press.

Erhard, Ludwig (1993) *Élétet mindenkinek.* Budapest: Konrad Adenauer Alapítvány.

Moravcsik, Andrew (2012) *Europe After the Crisis: How to Sustain a Common Currency. Foreign Affairs, May/June*

Euróbilincsek

1925-ben Anglia úgy döntött, visszatér az aranystandardhoz, még-hozzá a háború előtti paritáson, ami a szabadpiaci árfolyamhoz képest túlértékelté a fontot. John Maynard Keynes tudta, rögzített paritás mellett a külső pénzügyi egyensúlyt a belső árszínvonal változása teremti meg, ami a túlértékelt font esetében az árak és bérek csökkenését jelenti. Ámde az árak és bérek csökkenése nem varázslásra történik, hanem a „ragadós bérek” miatt a munkanélküliség átmeneti növekedése által (ami eredetileg is milliós nagyságú volt). Keynes ezért úgy vélte, célszerűbb a font paritásán igazítani, *„mint harcot indítani az ország minden szakszervezete ellen”*. Amivel Keynes valójában szembesült: rögzített valutaárfolyam mellett a külső pénzügyi egyensúly fenntartása belső egyensúlytalanságot eredményez. Így aztán, elkerülendő az üzleti ciklusok kedvezőtlen szociális következményeit, Keynes azt javasolta, hogy a Bank of England inkább a belső árszínvonal változásához igazítsa a font árfolyamát („menedzselt valuta”), minthogy az aranyparitás védelmében tétlenül nézze az árszínvonal folytonos fluktuációját. Valamint az azzal járó szociális feszültségeket.

*

Elsőként vélhetőleg a magyar gazdaságtörténész, Polányi Károly fogalmazta meg explicit formában, hogy a merev monetáris és pénzügyi folyamatok nehezen egyeztethetők össze a modern tömegdemokráciával. Az állam készítése a belső stabilitás érdekében tett intervenciók lépésekre főként a politikai alkotmánytól, illetve a problémák súlyosságától függ. Korlátozott választójog mellett, amikor csak kevesen bírnak politikai befolyással, a belső stabilitás biz-

tosítása nem sürgető probléma. A XIX. században a belső gazdasági egyensúly alárendelése a külső pénzügyi fegyelemnek nem ütközött különösebb politikai akadályba; a relatíve nagy árszínvonal mozgások dacára az aranystandard zökkenőmentesen működhetett. Ám az első világháborút követően Angliában megduplázódott a szavazók száma, és a munkások már nem csak szakszervezetekbe tömörültek, de kormányt is választhattak. A brit napilapok összesített példányszáma milliós nagyságrendűre emelkedett, a politika többé nem igazodhatott kizárólag az elit elképzeléseihez. Egy erős választói nyomásnak kitett demokratikus rendszerben nehéz pl. a tömeges munkanélküliség politikai következményeit figyelmen kívül hagyni. Tömegdemokráciákban a belső egyensúly kerül prioritásba.

*

Az aranystandardhoz történő 1925-ös visszatéréskor Keynes lényegében a monetáris rendszer trilemmájával („lehetetlen hármasság”) szembesült. E trilemma értelmében hosszabb távon nem lehet egyszerre rögzített valutaárfolyam, szabad tőkemozgás és belföldi célokat szolgáló önálló monetáris politika. A három elemből legfeljebb kettő állhat fenn. Keynes, eleve szabad tőkemozgást feltételezve, maga következőképpen fogalmazott: *„A nemzetközi monetáris rendszer óriási dilemmája: egy nemzetközi standarddal őrizze meg a helyi valuták stabilitásából származó előnyöket, és ezzel egyidőben megfelelő autonómiát engedjen a rendszer minden tagjának a hazai kamatlábak és külföldi hitelek szabályozása felett”*. Ahol a monetáris politika autonómiájának igénye a belső stabilitás biztosításának egy tömegdemokráciában nehezen negligálható igényéből fakad. Keynes ebben nem tévedett: az aranystandard rendszer (vagyis a szabad tőkemozgás és rögzített valutaárfolyam együtt) *„aranybilincseket”* rak a belföldi monetáris politikára. Röviden: Keynes az önálló monetáris politikát és a szabad tőkemozgást választotta az aranystandard feladása árán.

*

Az 1924-es munkáspárti kormány pénzügyminisztere, Philip Snowden ragaszkodott az aranystandardhoz való visszatéréshez, így Ramsay MacDonald kormányának választania kellett, hogy az aranystandardról vagy a szociálpolitikai elveiről mond le. És mert nem sikerült dönteni, így a Munkáspártnak távoznia kellett a hatalomból. Az új konzervatív Baldwin-kormány aztán 1925 áprilisában visszatért az aranyhoz. Keynes próbálta az akkor pénzügyminiszter Churchillt lebeszélni a lépésről, de Churchill a Bank of England kormányzójára és pénzügyminisztériumi tanácsadóira hallgatott. Az erős font 1925 nyarának végén már kezdte éreztetni negatív hatását a szén- és acélexportra. 1926-ban a költségcsökkentő intézkedések hatására a bányászok elhúzódoó sztrájkokba fogtak, majd később országos sztrájkok törtek ki. Többévnnyi stagnálást követően a második MacDonald-kormány, a belpolitika imperatívuszainak engedelmeskedve, 1931-ben végül letért az aranystandardról.

*

„A tizenkilencedik században a belföldi árak és jövedelmek változására történő támaszkodás még elfogadható volt, részben mert a Nyugat kulcsfontosságú országaisokkal nagyobb hangsúlyt fektettek a belügyekben a kormányzati intervenció mellőzésére, a külügyekben pedig a korlátok nélküli többoldalú kereskedelemre, mint a hazai stabilitásra; így aztán hajlandóak voltak megengedni, hogy a hazai gazdaságpolitikát a rögzített valutaárfolyamok és a valuták szabad konvertibilitásának követelményei dominálják. (...) A modern körülmények viszont, azaz a hazai teljes foglalkoztatás széleskörű hangsúlyozása és a kormányzat kiterjedt beavatkozása a gazdaság ügyeibe, már nagyban különböznek ettől, és az alkalmazkodásnak egy sokkal kedvezőtlenebb módját jelenti”

– fogalmazott a „belső leértékelés” lehetőségéről Milton Friedman az '50-es évek közepén.

*

Anglia háború utáni példája valójában arra mutatott rá, hogy még a világ vezető valutáris központjának kormánya sem hajlandó fenn tartani a rögzített árfolyamot, ha annak egy hosszan elhúzódó hazai munkanélküliség az ára. És tanulva e tapasztalatból a második világháborút követő Bretton Woods-i rendszer megalkotói egyfajta kompromisszumos megoldást találtak a résztvevő országok külső egyensúlyának és belső stabilitásának az összehangolására: jóllehet a tagországok valutáinak értéke (az amerikai dolláron keresztül) továbbra is aranyban került meghatározásra, az IMF kész volt a tagjainak devizahitelt nyújtani a folyó fizetési mérleg deficités időszakában, emellett ún. „*fundamentális egyensúlyhiány*” esetén lehetőség volt kiigazítani a paritást. Továbbá az IMF alapszerződése a valuták konvertibilitását csupán a folyó műveletek tekintetében írta elő; ráadásul számos intézkedés korlátozta a nemzetközi kereskedelmet is. A Bretton Woods-i monetáris rezsím tehát oly módon lazított a „lehetetlen hármasság” trilemmáján, hogy az árfolyamok kiigazíthatóságával és a tőkeáramlás korlátozásával mozgásteret biztosított a belföldi célokat szolgáló gazdaságpolitikának. Amire a második világháborút követően a nyugati kormányok részéről fokozott igény mutatkozott, miután egységesen kibővítették tevékenységüket állampolgáraik jólétének és teljes foglalkoztatásának biztosítására is.

*

Az eurózóna egy olyan rögzített árfolyamú monetáris rendszer, ahol a tőkeáramlás szabad. A tagállamok a közös pénz bevezetésével lemondanak a belföldi célokat szolgáló önálló monetáris politikáról.

Emellett az EU szigorú költségvetési fegyelmet ír elő a tagállamok részére. Az euróbilincsek eredményeként a tagállamok a külső pénzügyi egyensúlyt így a belső árszínvonal és a munkanélküliség változásával kénytelenek megteremteni. Az euróstandardban a belső gazdasági egyensúly, az aranystandard rendszerhez hasonlóan, alárendelődik a külső pénzügyi fegyelemnek, miközben továbbra is fennáll, hogy tömegdemokráciákban a belső egyensúly fenntartásának van politikai prioritása. Ráadásul: a második világháború utáni monetáris rendszerrel szemben az eurórendszerben eredetileg nincsenek olyan intézményesített kompromisszumos elemek, amelyek szelepei lehetnének a megbomlott külső és belső egyensúly okozta feszültségeknek. Ezek közül a legfontosabb az árfolyam kiigazítás lenne, ami a közös pénz esetében természetesen értelmezhetetlen.

*

Az eurózóna tagállamainak gazdaságpolitikáját korlátozó euróbilincsek úgy jelennek meg, mint a nemzetállami demokráciának a korlátozása, amennyiben a megvalósuló gazdaságpolitikai mixnek jelentős részben a külső egyensúly imperatívuszaihoz kell igazodnia, hátrább szorítva ezáltal a választói preferenciákat. A választók (főként a baloldaliak) úgy érezhetik, függetlenül attól, hogy milyen színű pártot szavaznak kormányra, a gazdaságpolitikában nincsenek valódi alternatívák.

*

A Dani Rodrik által megfogalmazott *politikai trilemma* értelmében nem lehet egyszerre demokrácia, globalizáció és nemzetállam. A három elemből legfeljebb kettő állhat fenn. E *politikai trilemma* lényegében felfogható a „lehetetlen hármasság” egyfajta általánosításaként is, amennyiben a szabad tőkemozgást a globalizációval,

az önálló monetáris politikát a demokráciával (választói preferenciákat tükröző gazdaságpolitikai mix), a rögzített valutaárfolyamot pedig a világgazdasághoz kapcsolódó nemzetállammal azonosítjuk. A Rodrik-féle trilemmát az eurózónára alkalmazva: ha az egyes nemzetállamok közös pénzzel („rögzített árfolyam”) kapcsolódnak be az egységes európai piacba (szabad kereskedelem és tőkeközgás), akkor a demokráciáról (kizárólag a választói akarathoz igazodó gazdaságpolitikáról) le kell mondaniuk. Amennyiben a közös pénz megtartásával egyidejűleg az európai nemzetek polgárai érdemi demokratikus beleszólást is kívánnak a gazdaságpolitikába, akkor viszont a nemzetállamról kell lemondaniuk, ami egyértelműen nemzetek feletti, föderális jellegű politikai képviselői és kormányzó szerveket tesz szükségessé, vagyis a demokratikus folyamatok EU-s szintre emelését, valamint a gazdaságpolitikai mix európai szintű megválasztását. Amennyiben viszont a polgárok ragaszkodnak a demokráciához, méghozzá nemzetállami keretek között, úgy a közös pénzről kell lemondaniuk. Az európai integrációról szóló viták javarészt e politikai trilemma lehetséges kombinációi körül forognak.

*

„Amint az emberek rájönnek, hogy pénzt szavazhatnak meg saját maguknak, az a köztársaság végét jelenti” – miként azt Benjamin Franklin írta még a XVIII. században. A tömegdemokráciát tekinthetjük egyfajta kollektivistá rendszernek, egy hátsó ajtón át becsémpézett szocializmusnak. Amennyiben úgy véljük, hogy a tömegdemokrácia tendenciájában az egymás magánügyeibe való beavatkozáshoz, a bürokrácia elszaporodásához, a szabadságjogok aláásásához, közönyhöz és túlköltekezéshez vezet, valamint a vállalkozói szellem hanyatlásához, akkor a „demokrácia” korlátozása akár még üdvösnek is tekinthető. A gazdaságpolitika *per definitionem* a magán-szektor szerepének gyöngítését jelenti. És ha valaki az állami inter-

venciót eleve ördögtől valónak tartja, az nyilván azt sem föltétlenül bánja, ha az euróbilincsek következtében a kormányok gazdaságpolitikai „autonómiája” csökken. A szabadpiac hívei az eurót éppenséggel a mindenható államot féken tartó erőként is ünnepelhetik. Ebben az értelmezésben az euró ugyanazt az erényt mutatja, mint az arany. (Hozzáteve, hogy az euró persze egy monetáris hatóság által kibocsátott inflációs papírvaluta.) Az euróbilincsek megítélése így attól is függ, hogy mennyire tartjuk üdvösnek az államnak a gazdasági életben való szerepvállalását.

*

Az euróstandard, miként az aranystandard rendszer, egy liberális állammal, de mindenképpen egy fegyelmezett költségvetésű, alacsony inflációjú gazdaságpolitikával kompatibilis. A nemzetállami jóléti tömegdemokráciához, Keynes ezt jól látta, inkább a lebegő árfolyamrendszer illik. Mindazonáltal az eurót már nehéz visszanyomni a tubusba, így aztán a tagállamok vagy egy liberális piacpárti irányba indulnak el közösen, vagy egy föderális jóléti állam irányába. De mivel mindkét irányba politikailag rögzös az út, így az eurózóna politikai trilemmája valószínűleg az eurórendszerbe épített olyan intézményesített „kompromisszumos” elemekkel lesz a jövőben enyhítve, mint amilyen a már létező *Európai Pénzügyi Stabilitási Eszköz*. Ami a trilemmát magát persze nem szűnteti meg.

2016. június

Kútfők:

Dellas, Harris - Tavlas, George S. The road to Ithaca: the Gold Standard, the Euro and the origins of the Greek sovereign debt crisis. *Cato Journal Vol. 33 No. 3*, 2013

Friedman, Milton *Dollars and Deficits: Inflation, monetary policy and the balance of payments*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1968.

Keynes, John Maynard *Essays in Persuasion*. London: Macmillan, 1931.

Matthijs, Matthias A Barbarous Relic: The Economic Consequences of the Euro. *Challenge* Vol. 58, Iss. 6, 2015

Polányi Károly *A nagy átalakulás: Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág Kiadó, 2004.

Rodrik, Dani *A globalizáció paradoxona*. Corvina Kiadó, 2014.

Pilátus krédója és a nyitott társadalom

Felele Jézus: Én azért születtem, és azért jöttem e világra, hogy bizonyosságot tegyek az igazságról. Mindaz, aki az igazságból való, hallgat az én szómra. Monda néki Pilátus: Mi az igazság?

(János 18, 37-38)

A Soros György által népszerűsített *nyitott társadalom* koncepciója az osztrák származású Karl R. Popper tudományfilozófustól származik, akinek a totalitárius ideológiák módszertani alapjait támadó *A nyitott társadalom és ellenségei* című 1945-ös kötete a 20. század egyik legnagyobb hatású műve.

*

Popper szerint a tudományos állítások hipotézisek. E megfontolás falszifikáció-elméletének folyamánya. A tudomány fejlődése evolúciós folyamat: a teóriák szüntelenül megütköznek a valósággal; némelyik kiselejteződik, helyettük újabbak jönnek. A tudomány fejlődése egyfajta próba-szerencse alapon működő korrekció eredménye. Nincs biztos tudás: a tudományos általánosításokat ideiglenesen igaznak fogadjuk el, egészen addig, amíg nincs rájuk cáfolat.

Mіндеz nem az igazság viszonylagosságát kívánja jelteni, hanem az emberi tudás elkerülhetetlenül *fallibilis* természetét. Az emberi tudás korlátolt, és tévedésre hajlamos. „*A tudományos tudás messze a legjobb tudásunk; és mégis a tudományos tudás is csak feltételezett tudás*”, miként Popper fogalmaz.

*

Karel Čapek cseh író *Pilátus krédója* című rövid elbeszélésében Arimátiai József és Pilátus találkozása elevenedik meg. A Jézus holttestét kikérő tanítványnak Pilátus bevallja: mindössze öt katonája elég lett volna elhallgattatni a tömeget, ámde megijedt Jézustól, ezért inkább engedett a hangoskodók követelésnek, és Barabást engedte szabadon.

Mitől rettent meg Pilátus? *„Az az ember az igazságról beszélt!”*. Čapek Pilátusának lelki szemei előtt pedig megjelentek az inkvizítorok, a háborúk, vér és szenvedés. Mert *„aki új igazságot teremt, megtilt minden más igazságot”*, vélekedik a helytartó. Az igazhitűek *„új Barabásokat emelnek vállukra”*.

*

A racionalista ember nem dogmatikus, nem képzeletlen tévedhetetlen orákulumnak magát, a *kritikai diszkusszióban* hisz. *„Azt hiszem, igazam van, de talán tévedek, és talán neked van igazad, mindenesetre vitassuk meg, mivel így valószínűleg közelebb kerülünk az igaz megértéshez, mintha mindannyiunk csupán ahhoz ragaszkodna, hogy neki van igaza”*, jellemzi a racionalista beállítottságot Popper.

A racionalizmushoz nélkülözhetetlen az *intellektuális alázat* és türelem. A racionalista olyan ember, aki inkább sikertelen a másik ember érvekkel történő meggyőzésében, mint sikeres erőszakkal, fenyegetéssel és propagandával történő megsemmisítésében. Inkább elveszíti a vitát, mintsem rosszat tegyen másokkal. A racionalista úgy véli, nem annyira az a tét, hogy kinek van igaza, hanem inkább az, közösen jussanak közelebb az igazsághoz.

*

Akik azt hirdetik magukról, hogy minden kérdésre ismerik a választ, *zárt társadalmat* hoznak létre. Ahol nincs helye a kritikának, sem a változtatásnak. Azok az ideológiák pedig, amelyek azt állítják magukról, hogy birtokolják a végső igazságot, diktatórikus rezsimeket hoznak létre. Diktatúrákban egyszer és mindenkorra döntenek a dolgokról.

A náci és kommunista ideológiák közös vonása, hogy mindkettő csalahatatlanságának véli magát. Vagyis mindkettő olyan dogmatikus ideológia, ami magának követeli a valóság egyetlen valódi interpretációjának jogát.

*

Poppernél a *nyitott társadalom* mellett az emberi tudás *gyarlósága* szól. Vagyis nem politikai, hanem ismeretelméleti megfontolás. A *nyitott társadalom* az emberi tudás *fallibilitásával* komplementer társadalomszerveződés, ami az elégtelen tudás elismerésén alapul. Vagyis annak felismerésén, hogy senki sem lehet minden kétséget kizáró tudás birtokában. Következésképp a *nyitott társadalom* nyitott a különféle megoldásokra: lehetővé teszi, hogy a „*helyes utat próbálkozások révén találjuk meg*”. Szemben a *zárt társadalommal*, a *nyitott társadalom* képes tanulni, próba-szerencse alapon változni, korábbi tévedéseit felismerni és korrigálni. Mindennek pedig feltétele a polgárok racionális beállítottsága, a kritikai diszkusszió lehetősége, és a vélemények sokfélesége.

*

Popper sosem adott precíz definíciót a *nyitott társadalom* fogalmára. Viszont a nyugati liberális demokráciákat *nyitott társadalomnak* tekintette, amennyiben azok biztosítják a kritika szabadságát, a gondolatszabadságot, valamint politikai intézményeik lehetővé teszik,

hogy az állampolgárok vérontás nélkül leválthassák a kormányt. Ha szabad a *kritikai diszkusszió*, a polgárok szegről-végről racionálisak, és a politikai vezetők is leválthatók, akkor a legsúlyosabb hibák már elkerülhetők. A polgároknak lehetőségük van korábbi tévedéseiket felismerni és korrigálni, illetve minden választás alkalmával tanulni valamit.

A tudás *fallibilitása* legfőképpen azt az elvárást támasztja a politikai rendszerrel szemben, hogy a politikai vezetők kicselezhetőek lehessenek, és helyükbe újabbak jöhessenek. Így aztán Popper úgy vélte, nem számít, ki uralkodik, amíg a nép a törvényszék. Előszeretettel idézte Periklész szavait: *„Ha közülünk csak kevesen képesek is arra, hogy a politikát megtervezzék vagy véghezvigyék, mindannyian képesek vagyunk arra, hogy a politikát megítéljük”*. Amíg vannak szabad választások, van szabad sajtó és szabad tudomány addig nagyjából *nyitott társadalom* is van. Ezzel szemben a leválthatatlan vezetők, a kritikai hangok és a tudomány elnyomása *zárt társadalmat* hoz létre.

*

„Én hiszek, hiszek, forrón hiszek abban, hogy van igazság, s hogy az ember megismerheti, örültség volna azt képzelni, hogy az igazság csak azért van, hogy az ember ne ismerje meg. Megismerheti, igen; de ki? Én, vagy te, avagy tán minden ember? Hiszem, hogy mindenki részese; az is, aki igent mond, az is, aki nemet. Ha ők ketten egyesülnének és szót értenének, megszületne a teljes igazság. Az igent és a nemet, tudom, lehetetlen egyesíteni, de az emberek mindig összefoghatnak; és több igazság van az emberekben, mint a szavakban. Inkább hajlom az emberekhez, mint az igazságaikhoz; de ebben is hit van, Arimatiai József, ehhez is lelkesedés kell és elragadtatás”, fogalmazza meg krédóját Pilátus Čapek rövid elbeszélésében.

*

Popper racionalista volt. Megesett, maga szólította fel közönségét, ne fogadják el kritikátlanul gondolatait: a *nyitott társadalom* eszméje nem orákulumszerű filozófia. Mindazonáltal egy dolgot talán mégis megtanulhatunk Karl Poppertől. Semmi sem olyan veszélyes a szabadságra, mint amikor valakik nagyon tudni vélik az igazságot.

2017. május

Kútfők:

Karel Čapek *Elbeszélések*. Európa Könyvkiadó, Budapest 1965.

Karl R. Popper *A nyitott társadalom és ellenségei*. Balassi Kiadó, Budapest 2001.

Karl R. Popper *Megismerés, történelem, politika: Válogatott írások és beszédek*. AduPrint Kiadó, Budapest 1997.

Soros György *A gyarlóság kora*. Scolar Kiadó, Budapest 2007.

Tequila-válság vagy „túlzott kiváltság”? Kis adalék az eurózóna működéséhez

A gyakran hangoztatott vélekedés szerint a közös pénz bevezetésével az eurózóna tagországai lemondtak a pénznyomtatás jogáról, és ezáltal olyan pénzügyi válságok lehetőségének tették ki magukat, mint amelyek az idegen valutában eladósodott fejlődő országokat szokták súlytani. Az egyes tagországok használják ugyan az eurót, de nem kontrollálják annak kínálatát. Másként fogalmazva, elvesztették „végső hitelezőjüket”. Immáron a gazdag Európában sem kizártak a '94-es mexikói ún. tequila-válsághoz hasonló fizetési mérleg válságok.

Mit gondoljunk e vélekedésről?

Amikor 2008 és 2011 között a tőkebeáramlás megtorpant a PIIGS országokba, és megindult a francia és német bankok tőke kivonása, a pénzügyi forrásokat gyorsan felváltották a jegybanki hitelek. A Lehman Brothers csődje után, 2008. októberétől a *Full Allotment Policy* keretében az eurózóna központi bankjai mennyiségi korlát nélkül kezdtek olcsó refinanszírozási hiteleket nyújtani a kereskedelmi bankoknak, miközben az elfogadható értékpapír fedezet hitelminősítési követelménye fokozatosan csökkent, a refinanszírozási hitelek lejárat ideje pedig nőtt. Jóllehet tengernyi szó esett a fiskális mentőcsomagokról, de a válságba jutott gazdaságokat főként a bankóprés mentette meg a csődtől.

A közkeletű vélekedéssel ellentétben, a nemzeti központi bankok (NCB) ellátták „végső hitelező” feladatukat. Olyannyira, hogy nem csak a banki tőke kivonásokhoz biztosítottak kellő likviditást, de jelentősen hozzájárultak a PIIGS országok folyó fizetési mérleg hiányának finanszírozásához is. Míg korábban az eurózóna országai rendszeren a pénzügyi piacról finanszírozták folyó mérlegük hiányát,

2008-tól ebben egyre nagyobb szerepet kaptak a központi bankok refinanszírozási hitelei. 2008 és 2010 között Görögország és Portugália esetében majdnem kizárólagos szerepet.

Az eurózóna tagállamok euróban történő külső eladósodása nem okoz tequila-válságot. Egy tagország központi bankja elvben korlátlanul képes finanszírozni az ország euró adósságát, illetve amíg kereskedelmi bankjai elfogadható fedezetet tudnak nyújtani. Nyilván tequila-válság sem lett volna, ha '94-ben Mexikó törvényes fizetőeszköze az amerikai dollár, és a Federal Reserve olcsó pénzt nyújt a mexikói kereskedelmi bankoknak. Vagy a mexikói központi bank amerikai dollárt (devizatartalékot) tud nyomtatni magának. Kis történelem. A Bretton Woods-i rendszer (1944-1971) kulcsvalutája az amerikai dollár volt, ami – Giscard d'Estaing kifejezésével élve – „túlzott kiváltságot” biztosított a kibocsátó ország számára, amennyiben az Egyesült Államok képes volt a '60-as évek során évről-évre tetemes folyó fizetési mérleg deficiteket produkálni. Az amerikai termékek a világpiacon egyre drágábbak lettek, az amerikaiak mégis könnyedén vásárolhattak Európában, miközben a német és francia jegybank egyre halmozta dollártartalékait. A Bretton Woods-i rendszer kulcsvalutájú országa valójában bankópréssel finanszírozta folyó mérleg hiányát, ami végül a külső többletet felhalmozó országok monetáris bázisát növelte.

2012. júliusában az eurózóna teljes monetáris bázisának háromnegyedét a válság országokban bocsátották ki, ami arányában lényegesen nagyobb, mint gazdasági súlyuk az övezeten belül; közben a német és finn bankrendszer úszott a likviditásban.

Az eurózóna országok nem veszítették el hatalmukat a pénzüik felett. Hovatovább a tagországok mindegyike rendelkezik azzal a „túlzott kiváltsággal”, hogy nemzeti központi bankja képes a rendszer kulcsvalutáját kibocsátani, és ezáltal finanszírozni az ország többi tagor-

szággal szembeni folyó fizetési mérleg hiányát, amivel a folyó mérleg többletet produkáló tagországok monetáris bázisát bővíti.

Azáltal, hogy az eurózóna tagországainak központi bankjai a piac helyére léphetnek, és a pénzkínálatot a kereskedelmi bankok igényeihez igazíthatják, csökken a zónából érkező külső pénzügyi sokkok negatív hatása az egyes tagországokban. Ugyanakkor ezzel hosszú évekre elhúzódhat a reálgazdaság torzulásainak a relatív árak változásán keresztül történő korrekciója.

Kevésbé tudott, hogy az euróválság hatalmas csapást mért Lettországra. Nagyobbat, mint Görögországra. Az ingatlanpiaci buborékot tápláló külföldi tőkebeáramlás hirtelen megszűnt, óriási folyó fizetési mérleg hiányt, csökkenő devizatartalékokat, és zuhanó ingatlanárakat okozva. Az ország még nem volt eurózóna tag, de valutáját 2005-től az euróhoz rögzítette. Sem valutaleértékelés nem történt, sem olcsó jegybanki pénz nem volt, mert nem is lehetett. Lettország a „belső leértékelést” választotta: 2008 és 2010 között a GDP harmadával csökkent, a bérek szintén; az ár- és bérszínvonal nagyobb mértékben került összhangba a termelékenységgel. 2010 óta az ország növekszik, a munkanélküliségi ráta folyamatosan csökken. A lett válság egy relatíve gyors lefolyású klasszikus fizetési mérleg válság volt, amit kevés médiafigyelem kísért.

2017. augusztus

Kútfők:

Cecchetti, Stephen G. et al. *Interpreting Target2 Balances*. Bank for International Settlements *Working Paper 393*, 2012.

Eichengreen, Barry *Global Imbalances and the Lessons of Bretton Woods*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2010.

Kohler, Wilhelm The Eurosystem in Times of Crises: Greece in the Role of a Reserve Currency Country? *CESifo Forum* 13, 2012.

Lámfalussy Sándor *Pénzügyi válságok a fejlődő országokban: Tanulmányok a globalizált pénzügyi rendszer sérülékenységéről.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008.

Sinn, Hans-Werner *The Euro Trap: On Bursting Bubbles, Budgets, and Beliefs.* Oxford, UK: Oxford University Press, 2014.

Árnyékbankpánik

Egy amerikai válságtörténet.

Ben Bernanke emlékirata

Az amerikai jegybank (Federal Reserve) korábbi elnöke, Ben Bernanke 2015-ös *Volt mersziünk cselekedni: Emlékirat egy válságról és utóéletéről* című könyvében úgy emlékezik, a MIT elsőéves doktoranduszaként – a '70-es évek közepén – olvasta Milton Friedman és Anna Schwartz közösen írt, *Az Egyesült Államok monetáris történelme 1867-1960* című könyvét, amit tanára, Stanley Fischer (később az izraeli jegybank elnöke, majd az amerikai jegybank alelnöke) adott kezébe, mondván, ha képes élvezettel végigolvasni a 860 oldalas könyvet, akkor talán érdemes volna monetáris elmélettel foglalkoznia. Bernanke aztán olyannyira lenyűgözőnek találta Friedman és Schwartz művét, hogy tudományos pályafutásának jelentős részét az 1929-1933-as gazdasági válság tanulmányozásával töltötte.

*

Friedman és Schwartz 1963-as könyvének nevezetes tézise szerint az 1929-1933-as Nagy Válságot a Federal Reserve hibás monetáris politikája okozta, amennyiben nem teljesítette azt a feladatot, amiért ténylegesen létrehozták: bankpánik esetén likviditást biztosítani a bankoknak, megállítva ezáltal a betétesek ostromát. Friedman és Schwartz szerint a Federal Reserve hibát követett el azzal, hogy a tőzsde megfélemezése végett 1928 nyarától restriktív monetáris politikába fogott, kisebb recesszióba lökve a gazdaságot. Ám e hiba talán bocsánatos lett volna: nem volt likviditási válság, a kibocsátás-visszaesés sem volt kritikus. 1930 őszén még

nem jelezte semmi a következő évek teljes összeomlását. A recesszió 1930 novemberében fordult válságba, amikor néhány középnyugati és déli bank csődje megrendítette a lakosság bankokba vetett bizalmát, és az emberek pánikszerűen kezdték el bankbetéteiket készpénzre váltani. Végül a Bank of United States (ami egyszerű kereskedelmi bank volt) december 11-i csődje tette teljessé a pánikot. Friedman és Schwartz szerint a végzetes hibára valójában ekkor került sor. Ahelyett, hogy megfelelő fedezet ellenében hitelt nyújtott volna a bankoknak, illetve nagy mennyiségben értékpapírokat vásárolt volna tőlük, a Federal Reserve hagyta sorra csődbe jutni a kisebb és nagyobb bankokat egyaránt. Aztán 1931 októberében, miután Anglia letért az aranystandardról, a jegybank – tartva aranytartalékainak elvesztésétől – kamatot emelt, amit a bankcsődök újabb hulláma követett, és amit a Federal Reserve továbbra is tétlenül figyelt. Ez úgymond megbocsáthatatlan hiba volt: 1929 és 1933 között az Egyesült Államok bankjainak közel harmada tönkrement, ami a pénzmennyiség hasonló mértékű csökkenésével járt. A bankrendszer válsága pusztító adósság-deflációs spirálba taszította az amerikai gazdaságot.

*

A Nagy Válság Friedman-Schwartz-féle interpretációjának tanulsága egyértelmű: a válságot az amerikai jegybank viselkedése okozta. A Federal Reserve nem megfelelően reagált a visszatérő bankpánikokra, nem töltötte be végső hitelezői feladatát, és ezáltal hozzájárult több ezer bank megszűnéséhez. A jegybank e hibája nem hatalmának vagy eszközeinek elégtelenségéből fakadt, hanem elhibázott politikájából.

*

Az eltelt lassan egy évszázad és a téma könyvtárnyi irodalma dacára, az 1929–1933-as gazdasági válság okáról nincs egységes álláspont a közgazdászok és gazdaságtörténészek között. A válság Friedman-Schwartz-féle interpretációját számosan vitatják. Ben Bernanke viszont azok közé tartozik, akik – ha kiegészítésekkel is – elfogadják. Ékes bizonyítéka ennek Bernanke 2002. november 8-i beszéde, ami Milton Friedman kilencvenedik születésnapjának tiszteletére rendezett ünnepségen hangzott el a Chicagói Egyetemen. Az ünnepségen Friedman mellett Anna Schwartz is részt vett. Beszédében Bernanke a Nagy Válság Friedman-Schwartz-féle interpretációját ismertette, és mint a Federal Reserve kormányzótanácsának nem sokkal korábban kinevezett tagja, a következő szavakkal zárta: *„Hadd zárjam beszédemet némiképp visszaélve a helyzetemmel, mint a Federal Reserve hivatalos képviselője. Szeretném Annának és Miltonnak elmondani, hogy igazatok volt a nagy gazdasági világválságot illetően, igazatok volt, mi okoztuk. Nagyon sajnáljuk, de nektek köszönhetően ezt a hibát még egyszer nem követjük el”*. Az ünnepségről és a beszéd elhíresült záró mondatairól Bernanke memoárja is beszámol.

*

Az Economist folyóirat egykori szerkesztőjének és újságírójának, Walter Bagehotnek *Lombard Street: A pénzpiac leírása* című 1873-as könyvét a jegybankárok bibliájaként szokás emlegetni. A mű valójában egyfajta pamflet, melyben Bagehot nehezményezi, hogy miközben a Bank of England rendelkezik az angol bankrendszer teljes aranytartalékával, addig sem törvényi kötelezettsége, sem önmaga által deklarált egyértelmű vállalása nincs arra, hogy bankpánik vagy bármilyen likviditási válság esetén végső hitelezőként cselekedjék. Mivel, vélekedik Bagehot, a *„riadalom heves időszakában”* egyetlen csőd képes lehet széleskörű pánikot kiváltani, és ezáltal likviditási válságot okozni, ezért a Bank of Englandnek csírájában kell elfojta-

nia a pánik eszkalálódását. Azáltal, hogy tartalékaiból „szabadon és erőtelesen” hitelt biztosít bárkinek, aki az ajtaján kopogtat, és elfogadható fedezetet nyújt. A *Lombard Street* két helyütt is helyeslőleg idézi Jeremiah Harmant, a Bank of England egykori igazgatójának szavait arról, hogy az 1825-ös pánik során a Bank miként nyújtott hiteleket „korábban nem alkalmazott minden lehetséges eszközzel és módon”, illetve vásárolt föl kincstárjegyeket. Bagehot szintúgy elismerően beszél könyvében az 1866-os válság kezeléséről, amikor a londoni leszámítolóbank, az Overend, Gurney and Co. május 11-i csődjét követően a Bank of England bőséges likviditással látta el a bankokat, illetve a Bank kormányzója elismerte, hogy válságban a jegybanknak kötelessége a bankrendszer védelmében cselekedni.

*

Friedman és Schwartz közös könyve mellett Bernanke egy másik művet is fontosnak tart memoárjában megemlíteni. Mint a jegybank frissen kinevezett elnöke, Bernanke 2006 telén beköltözik új irodájába. Ennek kapcsán írja: „A magammal hozott könyvek egy beépített könyvespolcra kerültek, köztük több még a princetoni időkből, mint például Bagehot *Lombard Street* című könyve”.

*

Gary B. Gorton szerint a 2007–2008-as válság a 19. századi és 20. század eleji bankpánikokhoz hasonló likviditási válság volt. Eltérő intézményi kontextusban. A pánik a repó- és kereskedelmi kötvények piacára támaszkodó „árnyékbankrendszerben” (a nagybani források piacán) történt. A nem teljesítő subprime jelzáloghitelek miatt a befektetők bizalma egyszeriben megingott a jelzálog-fedezettű értékpapírokban, amelyek rövidlejáratú repóhitelek és kereskedelmi kötvényeik fedezeteként szolgáltak. Következésképp nem

újították meg ezeket a hiteleket. 2007 őszén az intézményi befektetők és óriásvállalatok elkezdtek kivonni pénzüket a bankok mérlegen kívüli vállalkozásaiból (SIV-ekből és conduitokból). 2008 tavaszán a pánik elérte a Bear Stearns befektetési bankot, nyáron a kormányzat által szponzorált ingatlanpiaci intézményeket (Fannie Mae, Freddie Mac), ősszel az Egyesült Államok akkor negyedik legnagyobb befektetési bankját, a Lehman Brotherst, valamint a világ vezető biztosítótársaságát, az American International Groupot (AIG). A Lehman Brothers csődjét követően a pánik áterjedt a pénzpiaci alapokra, miután a Lehman kereskedelmi kötvényeibe fektető Reserve Primary Fund nevű pénzpiaci alap „felváltotta a dollárt” (a nominálisan 1 dolláron rögzített befektetési jegyeinek árfolyamát 1 dollár alá vitte). A 2007-2008-as pánik során „megrohant bankok” az árnyékbankrendszer pénzintézetei voltak, a kivont „betétek” pedig repóhitelek és kereskedelmi kötvények, amikre az 1934-ben létrehozott betétbiztosítási rendszer nem terjedt ki. De a történet a régi: a bankpánik olyan esemény, amikor a „bankok” (pénzügyi közvetítő intézmények) látra szóló vagy rövid lejáratú adósságát (a „bankok” forrását) a befektetők nem újítják meg, mert hirtelen – többnyire sokszerű esemény hatására – túlságosan kockázatosnak ítélik azok korábbi fedezetét (a „bankok” eszközeit). Ezáltal pénzt vonnak ki a „bankrendszerből”, ami likviditási válságot okoz. A történet független attól, hogy a „bankok” adóssága épp bankjegy, bankbetét, vagy mint az „árnyékbankok” esetében repóhitel vagy kereskedelmi kötvény, független a kockázatosnak ítélt banki eszközök konkrét jellegétől, illetve attól, hogy a befektetők magánszemélyek, óriásvállalatok vagy nyugdíj-befektetési alapok. Mindazonáltal a 2007-2008-as pánik olyan piacokon zajlott, melyek a kívülállók számára teljesen láthatatlanok és ismeretlenek voltak (és maradtak). Az intézményi befektetők ui. nem állnak sorban az utcán a bankok előtt, mint régen bankpánikkor az emberek. Ben Bernake memoárja viszont segít bepillantani a válság főbb történéseibe.

*

2008 augusztusában a szokásos éves Jackson Hole-i konferencián Gary B. Gorton beszédet tartott. Az eseményen részt vevő Bernanke következőképp emlékezik erről könyvében: „*Gary Gorton a Yale-ről azt állította, hogy – számos részlettől eltekintve – a jelenlegi pénzügyi pánik szerkezetében hasonlít a tizenkilencedik és a huszadik században megtapasztaltakhoz. Egyetértettem vele*”. Könyvében Bernanke máshol szintén megerősíti: a 2007-2008-as válság a „*klasszikus pánikok kései utódjaként értelmezhető*”, illetve „*rímel a korábbiakra*”.

*

2002 őszén Bernanke ünnepélyesen megígérte: a Federal Reserve még egyszer nem követi el azt a hibát, amit 1930-ban elkövetett. A *Lombard Street* kötet a könyvespolcra került az íróasztalra. 2007 telén indultak el és 2010 nyarával értek véget a Federal Reserve hitelezési programjai. A jegybanktörvény 13(3). szakaszának aktiválásával 2008 tavaszától a Federal Reserve rendkívüli hozzáférést biztosított diszkontablakához az árnyékbankok számára is. Memoárjában Bernanke mindazonáltal hangsúlyozza, a jegybank e lépése nem volt rendkívüli, amennyiben Walter Bagehot ajánlásának megfelelően járt el: a „bankpánik” során végső hitelezőként fedezet ellenében hitelt nyújtott a likviditási zavarba került „bankoknak”. Bernanke szerint a Federal Reserve valójában történelemi feladatát teljesítette. Azt, amiért 1913-ban létrehozták. A különböző hitelfacilitások nevéből képzett mozaikszavak idővel ugyan kezdték némiképp igénybe venni az angol ábécét (TAF, TSLF, PDCF, AMLF, CPFF, TALF), de a cél mindegyik esetében ugyanaz volt, megfékezni a pánikot. „*Korábban nem alkalmazott minden lehetséges eszközzel és módon*”, „*szabadon és erőtelesen*” – élve a *Lombard Street* szavaival. Elismerve ezáltal a pénzügyi rendszer megváltozott intézményi természetét, a jegybank

„klasszikus választ” adott egy „teljességgel klasszikus bankpánikra”, ahogyan Bernanke a George Washington Egyetemen tartott 2012 márciusi előadásában fogalmazott. Mindazonáltal 2008 ősztől 2009 nyaráig az Egyesült Államok a korábbi ötven év legsúlyosabb recesszióját tapasztalhatta meg. Érdeemes ennek okán megjegyezni, miközben a repóciaci pánik 2007 őszen kezdődött, a Federal Reserve mérlege egy év késéssel, 2008 ősztől indul csak ténylegesen növekedésnek, jóllehet onnantól fogva sebes ütemben. A Lehman Brothers csődjéig ui. a jegybank állampapírok eladásával folyamatosan sterilizálta a hitelezési programok keretében a „bankrendszerbe” pumpált pénzt azért, hogy 2 százalékon tarthassa az akkori irányadó kamatlábat. Vagyis 2008 őszéig a Federal Reserve valójában nem annyira többlet likviditást biztosított, mint inkább lecserélte az árnyékbankok kockázatos eszközeit a repóciacian biztonságosnak tekintett állampapírokra. Emellett, mivel tartott attól, hogy a hitelvolumen növekedésével kifut a rendelkezésére álló állampapírokból, a jegybank – rendkívüli módon – elkezdett kamatot fizetni a nála elhelyezett tartalékok után, szintén sterilizációs megfontolásból. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a Federal Reserve engedte csődbe menni a Lehmant, amire többféle eltérő magyarázatot is adott (inszolvenca, jogi korlátok), akkor felderenghet mégis némi párhuzam 1930-cal és a Bank of United States csődjével.

*

Bernanke írja a memoárjában: *„Elnöki periódusom vége felé valaki feltette nekem a kérdést, hogy mi lepett meg legjobban a pénzügyi válsággal kapcsolatban. „Maga a válság” – válaszoltam”.*

*

Hyman Minsky szerint a gazdaság prosperáló időszakában, mint amilyen a „Nagy Mérséklődés” is volt, a növekvő finanszírozási kereslet és hozamvadászat beindítja a pénzügyi innovációt, melynek eredményeképpen új pénzügyi eszközök, piacok és pénzügyi közvetítő intézmények jönnek létre (többnyire jelentős szabályozási arbitrázsral), amelyek kiterjesztik a finanszírozási potenciált, kivált a hosszú távú befektetések rövid lejáratú forrásokból történő finanszírozásának lehetőségét. Ezek a pénzügyi innovációk, vélekedik Minsky, növelik a pénzügyi rendszer instabilitását, amennyiben ösztönzik a nagyobb kockázatvállalást, az eladósodást, az eszközáruk növekedését, az „árnyékos” szegmensek kialakulását a pénzügyi közvetítőrendszerben. Minsky szerint ugyanakkor a II. világháborút követő korszak legfontosabb gazdasági eseménye mégis csak az volt, ami meg sem történt: nem volt újabb Nagy Válság. Az egyébként rendszeres pénzügyi krízisek egyikéből sem lett végül az 1929-1933-as válsághoz hasonló összeomlás. Minsky szerint ennek két oka van: a „Nagy Kormány” és a „Nagy Bank”. A kormányzati kiadások szédületes növekedése, az „automatikus stabilizátorként” működő szociális segélyek és támogatások, valamint a „fiskális élénkítés” gyakorlata mind az aggregált kereslet nagyobb stabilitásának irányába hatnak egy recesszió során. A Federal Reserve pedig végső hitelezőként, kellellenül vagy bátran, de megteszi a dolgát. Ám Minsky figyelmeztet: *„Minden alkalommal, amikor a Federal Reserve megvéd egy pénzügyi eszközt, legitimálja annak használatát, mint finanszírozási eszközét. Ez azt jelenti, hogy a Federal Reserve nem egyszerűen csak megszakít egy kezdeti válságot, hanem előkészíti a növekvő eladósodás folyamatának újramegzését, illetve még újabb finanszírozási eszközök bevezetését teszi lehetővé”*. Vagyis amikor a Federal Reserve végső hitelezőként „megóvja a pénzügyi rendszer stabilitását”, egyúttal jóváhagyja a kialakult pénzügyi gyakorlatot.

2018. március

Kútfők:

Bagehot, Walter (1873) *Lombard Street: A description of the Money Market*. Henry S. King & Co. Online elérhető: <http://oll.libertyfund.org/titles/128>

Remarks by Governor Ben S. Bernanke At the Conference to Honor Milton Friedman. University of Chicago, Chicago, Illinois, November 8, 2002.

Bernanke, Ben S. (2013) *The Federal Reserve and the Financial Crisis*. Princeton University Press.

Bernanke, Ben S. (2015/2017) *Volt merszünk cselekedni: Emlékirat egy válságról és utóéletéről*. Napvilág Kiadó. Az Előszót írta Király Júlia. Fordította Felcsuti Péter.

Friedman, Milton - Friedman, Rose (1980/1998) *Választhatasz szabadon*. Akadémiai Kiadó. Fordította Galambos János.

Gorton, Gary B. (2010) *Slapped by the Invisible Hand: The Panic of 2007*. Oxford University Press.

Gorton, Gary B. (2012) *Misunderstanding Financial Crises: Why We Don't See Them Coming*. Oxford University Press.

Hetzl, Robert L. (2014) *The Great Recession: Market Failure or Policy Failure?* Cambridge University Press.

Kindleberger, Charles P. - Aliber, Robert Z. (2015) *Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crisis*. Palgrave Macmillan.

Király Júlia - Nagy Márton - Szabó E. Viktor (2008) *Egy különleges eseménysorozat elemzése – a másodrendű jelzáloghitel-piaci válság és (hazai) következményei*. Közgazdasági Szemle, 2008. július–augusztus.

Minsky, Hyman P. (1982/2016) *Can „It” Happen Again? Essays on Instability and Finance*. Routledge.

Minsky, Hyman P. (1986) *Stabilizing an Unstable Economy*. Yale University Press.

A renminbi, mint a világgazdaság kulcsvalutája?

A Teng Hsziao-ping által elindított gazdasági reformok 1978-as kezdete óta eltelt négy évtized alatt a kínai gazdaság az ötvenszeresére növekedett: a napi tál rizs országából felhőkarcolók, szuperexpresszek és okostelefonok országa lett egyetlen emberöltő alatt. Kína jelenleg a földkerekség második legnagyobb gazdasága az Egyesült Államok után, és előreláthatólag egy-két évtizeden belül átveszi az elsőséget. Vásárlóerő-paritáson számolva a bruttó kibocsátást valójában már 2015 óta Kína a glóbusz legnagyobb gazdasága. Emellett Kína a világ legnagyobb exportőre. Közkeletű vélekedés, hogy a 21. század Kínáé lesz. Épp ahogy a 20. század az Egyesült Államoké, a 19. század pedig Nagy-Britanniáé volt. Sokan vélik úgy, a renminbinek elkerülhetetlenül az a sorsa, hogy a világgazdaság kulcsvalutája legyen, mintegy természetes folyományaként Kína gazdasági sikerének. Csak idő kérdése, úgymond, hogy a kínai „emberek pénze” letaszítsa az amerikai dollárt trónjáról.

*

A kínai gazdaság növekedésének motorja az állami vállalatok páratlan mértékű beruházása, ami – a korábbi csodás növekedést produkáló kelet-ázsia „fejlesztő államokhoz” hasonlóan – pénzügyi represszió alapul. A kínai bankrendszer négy állami nagybank, valamint három speciális gazdaságpolitikai célokat szolgáló állami fejlesztési bank (Kínai Fejlesztési Bank, Kínai Export-Import Bank, Kínai Mezőgazdasági Fejlesztési Bank) dominálja. A speciális bankok kötvénykibocsátással finanszírozzák fejlesztési hiteleiket (kereskedelmi banki funkciót nem töltenek be, privát betéteseik

nincsenek). A bankrendszer (némi túlzással) „hitelkiutaló hivatalként” működik, ami a lakosság megtakarításait a politikai vezetés elképzelése szerint csatornázza a gazdaságba; az üzleti szempontokat sok esetben felülírják a politikai megfontolások. Jóllehet, hosszan tartó fokozatos liberalizáció eredményeképpen, a banki hitel- és betéti kamatlábak közvetlen kontrollja pár évvel ezelőtt megszűnt, a kínai jegybank – ami formálisan sem független az Államtanáctól – továbbra is hivatalos referencia-kamatlábakat állapít meg, amit az állami tulajdonú kereskedelmi bankok követnek. A hitelezés irányításával a központi vezetés többnyire a gazdaság kulcságazataiban működő állami nagyvállalatoknak (illetve a megfelelő politika összeköttetéssel (rokon, barát stb.) rendelkező nagyobb magánvállalatoknak) kíván kedvezni. E pénzügyi represszióknak számos negatív következménye van. Mindenek előtt a beruházások torz szerkezete: az olcsó hitelekkel kitömött állami vállalatoknál rossz hatékonyságú, túlzott termelőkapacitások épülnek ki (aminek kihasználására a kínai vezetés az *Egy Övezet, Egy Út* program keretében próbál épp külföldön keresletet találni), illetve gyakoriak az állami vállalatok által kivitelezett kétes hasznú infrastrukturális nagyberuházások (pl. szellemvárosok épülnek). (Mindezt a 2009-es gigantikus gazdaságélénkítési program tovább fokozta; 2010-ben a beruházás adta a GDP 46 százalékát.) Ezek a rossz beruházások nemteljesítő hiteleket jelentenek a kínai bankok számára, amiket aztán rendre közpénzből kell feltőkésíteni. Mindeközben a kisebb magánvállalkozások nem jutnak megfelelő mennyiségben hitelhez. A pénzügyi represszió legfőbb vesztese a lakosság, úgy is mint adófizető, és mint megtakarító. Bár Kínában sok magánszemély próbál kisbefektetőként a tőzsdén szerencsét csinálni, a lakosság messze túlnyomó többségének a helyi bankoknál történő betételhelyezésen kívül nincs egyéb pénzügyi befektetésre módja, ezért a bankok alacsony (reálértéken nulla vagy negatív) kamatot fizetnek megtakarításaik után.

*

A kínai (onshore) kötvénypiacot szintén az állami bankok dominálják, melyek mind a kibocsátói, mind a befektetői kör legfontosabb szereplői. A pénzügyminisztérium együtt a három speciális állami bankkal és a jegybankkal bocsátják ki a kötvények négyötödét. Az arányában nem túl jelentős vállalati kötvénykibocsátás is az állami (vagy államilag kontrollált) vállalatok exkluzív domíniuma; a nem pénzügyi magánvállalkozások kötvénykibocsátása elenyésző. A kötvénybefektetők döntően kereskedelmi bankok, állami nyugdíjalapok, de a három speciális fejlesztési bank is fektet kötvényekbe. Mivel a bankok „buy and hold” befektetők, ezért a kötvénypiac forgalma alacsony, és lényegében a bankközi piacon zajlik. A bank alapú kínai pénzügyi rendszerben a részvényfinanszírozás mindössze néhány százalékát adja a cégek forrásainak. A sanghaji és sencseni tőzsdéken jegyzett cégek jelentős részben állami vállalatok (kivált a sanghaji tőzsdén), a befektetők főként egyéni kisbefektetők, kereskedelmi bankok, illetve állami nyugdíjalapok. Mivel rengeteg a kisbefektető, a tőzsdék forgalma magas, az árfolyamok hajlamosak az erős ingadozásra, minek okán a hatóságok nem riadnak vissza az önkényes és erőteljes intervencióktól sem, miként azt a 2015-ös krach este is megmutatta.

*

A renminbi nemzetköziesedése nem tartott lépést a kínai gazdaság bámulatos növekedésével. Dacára annak, hogy Kína a világ második legnagyobb gazdasága és legnagyobb exportőre, a nemzetközi fizetési forgalomban való részesedése alapján a renminbi jelenleg a nyolcadik helyen áll a globális valuták rangsorában (SWIFT). (Ennek a fizetési forgalomnak is négyötöde Hongkongon keresztül zajlik.) A devizapiaci forgalomban való súlya alapján a renminbi szintén

nyolcadik a valuták között (BIS), és a tartalékvaluták sorában is épp a nyolcadik helyen áll a jegybanki tartalékokon belüli részesedése alapján (COFER). A Nobel-díjas Robert Mundell szerint nagyhatalmú nemzeteknek nagy pénzüik van. A renminbi inkább kivételnek tűnik.

*

Kína WTO tagságának megszerzése (2001) óta a renminbi a fizetési mérleg folyó műveleteire szabadon átváltható, jóllehet a kínai jegybank erős kézzel „menedzseli” az árfolyamot, amennyiben tart attól, hogy lebegő árfolyam esetén a kínai valuta túlon túl erős volna, ami visszavetné az exportot. Ám a nemzetközi tőke mozgások (portfólióbefektetések) „menedzselése” még szigorúbb. Nagyságukat (kapitalizációjukat) tekintve ugyan mind a kötvénypiac, mind a részvényt piac jelentősek, ám ezek a piacok zártak: külföldi befektetők meghatározott programok keretében (pl. „Minősített Külföldi Intézményi Befektető Program”) – ideértve a hongkongi csatornákat is (pl. „Sanghaj-Hongkong Részvény Kapcsolat”) – alapos minősítési (engedélyezési) eljárást követően, rögzített mennyiségi kvóták szerint férhetnek hozzájuk. Minek következtében a külföldi befektetők részesedése a kínai tőkepiacon pillanatnyilag elenyésző. A kínai befektetők szintén szigorúan kontrollált, kvótákhoz kötött programok keretében (pl. „Minősített Belföldi Intézményi Befektető Program”) vihetnek ki tőkét. Emellett Kínában kísérleti jelleggel léteznek ún. szabadkereskedelmi zónák, ahol a nemzetközi tőkeáramlás nagyobb szabadságot élvez, ám ennek hatásait szigorú szabályozással izolálják.

*

A kínai vezetés kifejezett törekvése a renminbi nemzetköziesítése. A kínai jegybank már 2006-ban kiadott egy jelentést, melyben

szorgalmazta a renminbi nemzetközi használatának előmozdítását, de a folyamat azután nyert lendületet, hogy a Lehman Brothers 2008. szeptemberi bukását követő hónapokban a kínai export jelentősen visszaesett, köszönhetően az amerikai dollár szűkülő likviditásának, valamint annak, hogy a kínai export kizárólag amerikai dollárban került elszámolásra, mivel a kínai cégek nem állíthattak ki renminbiben export számlát. A renminbi nemzetközi kereskedelemben történő használata érdekében 2009 és 2012 között Peking fokozatosan megszüntetett minden ezirányú korlátozást, melynek eredményeképpen a kínai külkereskedelem negyede jelenleg már renminbiben kerül elszámolásra. Mindazonáltal a globális státuszhoz, kivált a nemzetközi tartalékvaluta státuszhoz, egy valuta kereskedelmi használata önmagában kevés, a renminbinek befektetési valutává kell válnia, amihez nem elegendő az *offshore renminbi* és a *dim sum* kötvények hongkongi piaca, illetve a különböző jegybankokkal és külföldi fejlesztési bankokkal kötött kétoldali devizaswap- és hitelkeret megállapodások, vagyis az a szisztéma, hogy valójában a kínai jegybank és a speciális állami bankok látják el renminbivel az offshore piacokat kereskedelmi célra, miközben Kína belföldi tőkepiaca zárt, folyó fizetési mérlege pedig évről-évre szufficites. Egy valuta kereskedelmi használata indirekt módon járul csak hozzá tartalékvaluta szerepéhez. Nevezetesen mennél elterjedtebb egy valuta használata a nemzetközi kereskedelemben, annál nagyobb igény mutatkozik a jegybankok és egyéb pénzügyi szervezetek részéről, hogy az adott valutában denominált eszközökből tartalékoljanak. Ám ehhez a pénzügyi tartalékeszközök megfelelő kínálatára is szükség van. A globális befektetési és tartalék szerep az, és nem a kereskedelmi, ami a globális valuta státuszhoz mindenekelőtt szükséges. Amihez viszont nagy, nyitott és szofisztikált tőkepiac kell, ami Kína esetében nem áll fenn maradéktalanul.

*

A kínai tőkepiac liberalizálása jelentősen meggyöngyítené a politikai vezetés azon képességét, hogy a pénzügyi forrásokat saját preferenciája szerint csatornázza a gazdaságba. Az erőltetett beruházáson alapuló gazdasági növekedést kizárólag a keresztbe-kasul állami szereplők által dominált, és ezáltal államilag irányított, belső megtakarításon alapuló, azt belföldön tartó pénzügyi rendszer képes fenntartani, ahol a megtakarítások nagyrésze, közvetlenül vagy közvetve, az állami bankoknál köt ki, hogy aztán a kínai nagyvállalatoknak kerüljön kihitelezésre. A renminbi korlátozott konvertibilitása, a pénzügyek erőteljes kontrollja, ezért a kínai gazdasági modell fenntartásának kardinális eleme. A renminbi a pénzügyi represszió miatt teljesít rosszul, mint globális valuta. Esete mindazonáltal nem egyedülálló: a múlt század '50-es éveitől a '80-as évek közepéig a japán gazdaság a kínaihoz hasonló „fejlesztő államként” működött. A '70-es évek közepére Japán, megelőzve az NSZK-t, a glóbusz akkori második legnagyobb gazdasága lett. Mindeközben a jennek szemernyi nemzetközi jelentősége nem volt.

*

A renminbi nemzetköziesítésének ára van. Nem lehet nyitott tőkepiac és irányított gazdaság egyszerre; ahogy növekszik a tőkepiac szabadsága, úgy csökken a központi hatalom kontrollja a gazdaság felett. A kínai gazdaság ugyan nem sztalini-típusú parancsgazdaság, mindazonáltal egy politikailag irányított, bürokratikus igazgatott gazdaság, ahol az állampárt jelenleg is ötéves tervekben jelöli ki a fejlődés kívánatos irányát. Jóllehet 2004 óta az alkotmány a magántulajdont az állami tulajdonnal azonos értékűnek ismeri el, a Kínai Népköztársaság továbbra is „szocializmus kínai karakterrel”. A renminbi nemzetköziesítését nem lehet olcsón megúszni: a kínai tőkepiac liberalizálása azt jelentené, hogy a kínai vezetésnek fel kellene adnia az ázsiai „fejlesztő állam” modellt. Azaz, le kellene mondania

az állami vállalatok privilegizálásáról (és az ehhez kapcsolódó klientúráról, korrupcióról), a merkantilista politikáról, át kellene alakítani a pénzügyi rendszert, a központi és tartományi kormányzat kapcsolatát stb. Nem meglepő, hogy az egyébként tagadhatatlanul létező reformok óvatos lépésekben történnek. Teng Hsziao-ping híres hasonlatával szólva: „átkelni a folyón, kitapogatva a köveket”. Az, ami a renminbi nemzetköziesítésének érdekében történik, mindenekelőtt a valuta- és tőkepiac liberalizálásának „kiszervezése” Hongkongba, szintén kísérleti jellegű tapogatózás.

*

A globális tartalékvaluta státusz legfőbb előnye a kibocsátó ország politikai vezetése számára, hogy képessé válik tartósan elodázni a megbomlott külső egyensúly helyreállítását, és ezáltal a gazdaságpolitikának nagyobb mozgástere van belföldön. Mindazonáltal autokratikus rendszerekben a gazdaságpolitikának anélkül is meglehetősen nagy autonómiája szokott lenni, hogy az ország pénze tartalékvaluta lenne. A renminbi növekvő nemzetköziesedése egyértelműen szűkítené a kínai vezetés gazdasági befolyását, ezért a hatalom részéről kizárólag akkor éri meg a renminbi globális tartalékvaluta státuszára törekedni, ha hosszabb távon valódi piacgazdaságot szeretne. De legalábbis hatékonyabb tőkeallokációt, amennyiben nem létezhet hatékony piaci árképzés és politikai ellenőrzés egyszerre. Tekintettel arra, hogy az eddigi, pusztán az erőforrások mobilizálásán alapuló, extenzív növekedés kezd Kínában kifulladásra, illetve az olyan káros mellékhatásai miatt, mint a környezetszennyezés, egyre inkább fenntarthatatlanná válni, ezért a hatékony erőforrás-felhasználáson alapuló, intenzív növekedésre történő átállás egyébként is elkerülhetetlennek tűnik.

*

Egy valuta nemzetközivé válásának számos intézményi és szabályozási feltétele van. A leginkább szükséges feltételek, hogy a kibocsátó ország nyitott, piaci alapon működő, fejlett pénz- és tőkepiaccal rendelkezzen, amihez rugalmas árfolyamrendszer párosul. A befektetői bizalom miatt alapvető kritérium a jogbiztonság, a kiszámíthatóság és transzparencia. Ahhoz, hogy egy ország pénze a világgazdaság kulcsvalutája lehessen, ennél sokkal több szükséges. A gazdaság méretén és a fejlett pénz- és tőkepiacon túl, a kibocsátó országnak egyéb katonai és diplomáciai természetű kritériumoknak is meg kell felelnie. Mindezen feltételek közül Kína egyedül a gazdaság méretét tekintve üti meg a szükséges mércét. A renminbi terjeszkedése leginkább Mongóliáig, Laoszig, Vietnámig, Kambodzsáig terjed pillanatnyilag.

*

A renminbi 2016. október 1-én bekerült a SDR kosárba, ezáltal az IMF hivatalos tartalékvalutának ismerte el a kínai pénzt. A döntéssel a renminbi megkapta a pecsétet arról, hogy „szabadon használható” valuta. A kínai polgárok, akik húszezer renminbinél többet nem vihetnek ki magukkal külföldre, illetve nem vihetnek be külföldről az országba, lelkesen fogadták a döntést. A kínai pártsajtó úgy értékelte, a renminbi az amerikai dollárral azonos státusba került.

*

Az amerikai dollárnak az 1910-es évek közepéig semmiféle nemzetközi szerepe nem volt, dacára annak, hogy az Egyesült Államok – Nagy-Britanniát megelőzve – már az 1870-es évektől a világ legnagyobb gazdasága, az 1910-es évek elejére pedig a kor legnagyobb exportőre, miközben külkereskedelmét nagyrészt londoni bankok finanszírozták fontban. Csak az 1913-as Federal Reserve Act terem-

tette meg azokat a szabályozási és intézményi feltételeket, amelyek hiánya előtte akadályozta a versenyképes amerikai pénzpiac kialakulását, és ezáltal a dollár nemzetköziesedését. Az országnak korábban pl. nem volt jegybankja, sem mély és likvid másodlagos váltópiaca, törvény tiltotta az ún. nemzeti bankoknak a kereskedelmi hitelezést, valamint a tagállamokon átnyúló, illetve külföldi működést stb. Az amerikai dollár az Egyesült Államok több, mint hét évtizedes vezető gazdasági pozícióját követően lett csak a világgazdaság kulcsvalutája. Amihez, nem mellesleg, két világháború is kellett.

2018. szeptember

Kútfők:

Cohen, Benjamin J. (2015) *Currency Power: Understanding Monetary Rivalry*. Princeton University Press.

Eichengreen, Barry (2011) *Exorbitant Privilege: The Rise and Fall of the Dollar and the Future of the International Monetary System*. Oxford University Press.

Eichengreen, Barry - Mehl, Arnaud - Chițu, Livia (2018) *How Global Currencies Work: Past, Present, and Future*. Princeton University Press.

Prasad, Eswar S. (2016) *China's Efforts to Expand the International Use of the Renminbi*. Report prepared for the U.S.-China Economic and Security Review Commission.

Subacchi, Paola (2017) *The People's Money: How China Is Building a Global Currency*. Columbia University Press.

Xu, Chenggang (2018) *China's Financial Repression: Symptoms, Consequences and Causes*. The Copenhagen Journal of Asian Studies, Vol.36, No.1

Keynes és az aranystandard: egy könyv apropóján

Szakolczai György tavaly megjelent *John Maynard Keynes, a nemzetközi gazdaság keynesi rendje és a Nemzetközi Valutaalap* című kötete a keynesi nemzetközi gazdaságtanra kívánja felhívni a figyelmet. A kötet nagy részletességgel tárgyalja Keynes tervét egy nemzetközi klíringunió (klíringbank) felállításáról, melynek 1941-től több átdolgozáson átesett végső változata az Egyesült Királyság hivatalos javaslataként szerepelt a nemzetközi pénzügyi rendszer megreformálására összehívott 1944-es Bretton Woods-i nemzetközi konferencián, ahol az Egyesült Államok – Harry Dexter White által kidolgozott – nemzetközi stabilizációs alap felállítására tett javaslata került végül elfogadásra. Szakolczai úgy véli, a nemzetközi klíringunió koncepciójának elméleti háttere az 1936-os *Általános Elmélet*. Pontosabban, annak egyfajta kiterjesztése a zárt gazdaságról a nyitott gazdaságra. És a konklúzió röviden: a magára hagyott (*laissez-faire*) nemzetközi gazdaságban nincs olyan piaci mechanizmus, ami a nemzetközi fizetések világméretű egyensúlyát eredményezné, és teljes foglalkoztatást biztosítana a nemzetközi közösség minden polgára számára. Vagy ahogy Keynes fogalmazott 1941-es *Háború utáni valutapolitika* című írásában: *„Azt feltételezni, hogy létezik olyan gördülékenyen működő automatikus alkalmazkodási mechanizmus, ami pusztán a laissez-faire eljárásokra hagyatkozva fenntartja az [nemzetközi] egyensúlyt, egy doktriner illúzió, ami figyelmen kívül hagyja a történelmi tapasztalatot”.*

*

Miként Bismarck egykoron megjegyezte, a világgazdaság aranytartaléka olyan, mint a közös takaró: minden nemzet igyekszik mennél

jobban magára húzni, lerántva ezáltal a többiről. Keynes hasonlóképp látta az aranystandard működését: amikor az egyik nemzet nemzetközi tartalék gyanánt aranyat halmoz fel, a többit kontrakciós politikára kényszeríti. Ahogy az *Általános Elmélet* 23. fejezete fogalmaz: „*A történelem folyamán még sosem fejlesztettek ki olyan eszközt, amely olyan élesen állította volna szembe az adott ország érdekeit a többiekével, mint a nemzetközi aranystandard (vagy korábban az ezüststandard). Ez ugyanis közvetlenül a piacokért folyó versenytől és a nemesfémek iránti versenytől tette függővé a hazai jó konjunktúrát*”. Keynes ugyan készségesen elismerte, hogy a nemzetközi munkamegosztás előnyei valóságosak és lényegesek, ugyanakkor arra figyelmeztetett, hogy az egyes nemzeteknek nagy önmérsékletet kell tanúsítaniuk, nehogy „*valamely ország a helyesnél és ésszerűnél nagyobb részt biztosítson magának a nemesfémek készletéből*”, és ezáltal „*kárt okozzon más országoknak*”. Az automatikus alkalmazási mechanizmus hiánya Keynes számára azt jelentette, hogy míg a korrekciós folyamat a kereskedelmi mérleg deficitje miatt az aranytartalékuk elszívárgását tapasztaló nemzetek részéről kötelező, addig az aranyat felhalmozó (tezauráló) szufficites nemzeteknek önkéntes, ami egyúttal azt jelentette, hogy a kiigazítás terhe alapvetően a deficitnes nemzetekre hárult. Magyarán, ha egy ország a kereskedelmi többletét „*tétlen tartalékokban tartja*”, akkor azzal csökkenti a globális keresletet. Keynes úgy vélte, az aranystandard a 19. század második felében pusztán azért működhetett kielégítően, mert a világgazdaság pénzügyi központjaként London a szufficites országok tartalékait szegről-végről automatikusan kihitelezte a deficitnes országoknak, és ezáltal nem tűnt el vásárlóerő a világgazdaságból. Keynes valójában már az 1930-ban írt *Az 1930-as „Nagy Visszaesés”* című esszéjében azt róttta fel az Egyesült Államoknak és Franciaországnak, hogy a világgazdaság akkori két legnagyobb hitelező országaként 1928-tól aranyat vontak ki a nemzetközi hitelpiacról, és ezáltal deflációs nyomás alá helyezték a világgazdasá-

got, mint ahogy másfél évtizeddel később egy, a Lordok Házában 1944. május közepén tartott beszédében szintén ugyanezt róttta fel az Egyesült Államoknak, nevezetesen, hogy „erőforrásokat von ki a világ többi részéből” amennyiben „makacsul sokkal több hitelt vesz fel, és sokkal többet exportál, mint amennyi hitel ad és importál”. (Nota bene Keynes úgy látta, az aranystandard rendszer hanyatlásának oka döntően abban rejlett, hogy az Egyesült Államok az I. világháború után úgy vált hirtelen a világgazdaság központjává, hogy egyáltalán nem volt felkészülve a feladatra.) A tervezett klíringunió (klíringbank) e helyzetet kívánta volna orvosolni – mellőzve az egyébként nagyon is kétséges technikai részleteket – azáltal, hogy a szufficites tagországok klíringunióval szembeni pozitív egyenlege folyószámlahitelként lehívható lett volna a negatív egyenlegű deficites tagországok számára, illetve a klíringunió vezető testülete korrekciós politikára kötelezhette volna a pozitív és negatív egyenlegű tagországokat egyaránt. Emellett a klíringunió feladata lett volna a nemzetközi tőkeforgalom ellenőrzése annak érdekében, hogy elejét vegye a spekulatív tőkemozgásoknak, illetve tőkemenekülésnek a fizetési mérleg hiánnyal rendelkező országokból, mely spekulatív tőkemozgásokat Keynes a szabadpiaci elveken nyugvó aranystandard rendszer destabilizáló erőinek tekintett.

*

A nézeteit alátámasztó történelmi tapasztalat Keynes számára mindenekelőtt a két világháború közti időszak volt, ami a nemzetközi pénzügyek történetének kétségtelenül leginkább kaotikus időszaka. Keynes megfigyelőként jól látta az eseményeket, de tévesen értelmezte azokat. „A foglalkoztatás, a piacok és az árak vad ingadozásait, amelyek annyi nyomorúság okai voltak a két háború közötti húsz évben”, miként Keynes fogalmazott, nem az aranystandard rendszer

vagy a „*laissez-faire eljárásokra hagyatkozó*” világgazdasági rendszer defektusai okozták.

*

A két világháború közötti húsz év valójában az aranystandard rendszer felbomlásának időszaka volt. A stabilitás évtizedei után a harcoló nemzetek az I. világháború alatt letértek az aranystandardról, hogy bankópréssel finanszírozzák hadi kiadásaikat, melynek eredményeképp az Egyesült Királyságban, Franciaországban, Németországban néhány év leforgása alatt két-háromszorosára növekedett az árszínvonal, illetve az arany Európából az Egyesült Államokba vándorolt, mert a hadviselő kormányok arannyal fizettek az amerikai importárúkért (közben e kormányok törvénnyel tiltották, hogy polgárok aranyat vigyenek ki országaikból). A háborút követően a vezető államok a régi paritások mellett kívántak visszatérni az aranystandardhoz, amihez az arany globális kínálatának szintén két-háromszorosra kellett volna növekednie; és miután aranyat nem lehet nyomtatni, a „közös takaró” látszólag rendkívüli mértékben összement. Ennek eredményeként – Milton Friedman találó meglátása – egy pszuedo-aranystandard rendszer lépett működésbe, vagyis ahelyett, hogy az arany szabadon áramlott volna az országok között, meghatározva ezáltal az egyes országok monetáris politikáját, az egyes országok kezdték el úgy alakítani („menedzselni”) monetáris politikájukat, hogy ezáltal a kívánt módon befolyásolják az arany ki- és beáramlását. Keynes kortársa, az akkoriban nagy elismerésnek örvendő Gustav Cassel svéd közgazdász végig az 1920-as évek során arra figyelmeztette a döntéshozókat, hogy a jegybankok törekvése, miszerint aranytartalék felhalmozásával próbálják meg visszaállítani a háború előtti pénzügyi rendszert, az arany iránti mohó túlekedéséhez, világméretű deflációhoz, globális válsághoz, illetve végső soron az aranystandard megszűnéséhez fog vezetni, kivált

egy országonként eltérő mértékű háborús inflációval, háborús adósá-
ságokkal, jóvátételi kötelezettségekkel terhelt, politikailag zűrzava-
ros időszakban. Valójában a háború előtti aranystandard rendszer
sem tiszta aranyérme rendszerként működött: a jegybankok felada-
ta volt fenntartani a nemzeti valuták aranyparitását, és a jegybankok
tartották magukat (elköteleződtek) azokhoz a „játékszabályokhoz”,
amelyek biztosították a Hume-féle ár-aranyérme áramlás logikájá-
nak érvényesülését. A pszeudo-aranystandardot éppen a diszkre-
cionális monetáris politika, mint olyan megjelenése jellemezte, ami
által az arany „menedzselt” valutává változott. Az, hogy az Egyesült
Államok és Franciaország együtt gyakorlatilag végig az 1920-as évek
második felében a globális aranytartalék felét birtokolva, és ezáltal a
*„helyesnél és ésszerűnél nagyobb részt biztosítva magának a nemesfémek
készletéből”*, erős deflációs nyomás alá helyezhette a világ többi részét
nem az aranystandard rendszer defektje volt, hanem e „menedzselt”
pszeudo-rendszernek. A FED és a Banque de France – ami a hábo-
rú előtti paritás egyötödén tért vissza az aranyra, ezáltal rendkívüli
mértékben leértékelve a frankot – restriktív monetáris politiká-
val sterilizálta az országukba áramló aranyat, és ezáltal megszegte
az aranystandard „játékszabályait”. A korrekciós mechanizmus hiá-
nya, amit Keynes kifogásolt, valójában a jegybankok diszkrecionális
monetáris politikáját jelentette; a kiigazítás terhe azért nehezedett
kizárólag a deficites országokra, mert az aranyat felhalmozó jegy-
bankok megtagadták (amire kétség kívül lehetőségük volt) az arany-
standard klasszikus Hume-féle ár-aranyérme mechanizmusának
érvényesítését. Keynesnek nem az aranystandardot és a *„laissez-faire
eljáráásokat”* kellett volna támadnia, hanem éppenséggel azok hiányát.
Az aranystandard csak annyiban működött rosszul a háború után,
amennyiben a jegybankok azt rosszul működtették, mert a szabá-
lyokat félretéve mindegyik saját szakállra kezdett manőverezni. És e
pszeudo-jelleg fényében nem meglepő, hogy ha Franciaország 1926-
os (hivatalosan 1928-as) aranyra történő visszatérését tekintjük az

aranystandard rendszer helyreállítási évének, az Egyesült Királyság 1931-es aranyról való újbóli letérésének évét pedig végső kimúlásának, akkor a két világháború közötti aranystandard rendszer, mint nemzetközi rendszer alig öt évig volt csak működőképes.

*

Az 1920-as években helyreállított aranystandard rendszert belülről feszítő ellentmondás – egyúttal a korszak problémáinak valódi forrása – abban állt, hogy azt nem lehetett egyszerre a nemzetközi rendszert fenntartó szabályok és az egyes nemzetállamok különérdekeit szolgáló diszkrecionális politikák szerint működtetni; az arany nem lehetett egyszerre nemzetközi pénz és nemzetállamilag „menedzsel” valuta. Másként fogalmazva, az aranystandard, mint nemzetközi rendszer, nem fért össze a jegybankok belföldi célokat követő önálló monetáris politikájával, még akkor sem, ha esetleg épp az aranystandard megerősítését szolgáló aranytartalék felhalmozása lett volna e cél. A nemzetközi pénzügyek zavarait a két háború közötti időszak alatt nem a „*laissez-faire eljárások*” okozták, hanem a jegybanki monetáris politika, mint olyan megjelenése („az arany értékének stabilizálása” és hasonló fedőnevek alatt), amennyiben az nemzeti érdekű diszkrecionális pénzpiaci intervenciókat jelentett; amikor minden nemzet próbált a maga feje után menni, és próbálta a maga elképzelései szerint „menedzselni” az aranyat. Aztán e diszkrecionális monetáris politika az aranystandard bukása után az 1930-as években is folytatódott a nemzeti valuták „piszkos” lebegtetésével. Hasonlóképp a forró pénzek destabilizáló mozgása sem magából az aranystandard rendszerből vagy épp a „*laissez-faire eljárásokból*” fakadt, miként azt Keynes állította, hanem abból a bizonytalanságból, amit a valuták „menedzselése”, illetve általában az egész nemzetközi pénzügyi rendszer körvonalazatlansága okozott. Az I. világháború előtt a spekulatív pénzek mozgása ui. stabilizálólag hatott a pénzügyi

rendszerre, mert világosak voltak a játékszabályok, és a befektetők tudták, hogy a jegybankok elkötelezettek betartásukra.

*

Úgy tűnhet, a két világháború közötti zavaros időszak félrevezette Keyneset az aranystandard természetét illetően, és ennek köszönhető, hogy összetévesztette a tünetet magával a kórral. Talán valóban így történt. Mindazonáltal Keynes maga írta le már 1923-ban: *„A háború nagy változást hozott. Az arany 'menedzselt' valutává változott”*. Hovatovább Keynes végig az 1920-as években azt hangoztatta, hogy az aranystandard fölött eljárt a történelem, amennyiben az összeegyeztethetetlen az autonóm nemzeti monetáris politika igényével, vagyis Keynes értette a pszeudo-aranystandardot feszítő dilemmát. Azt, hogy a jegybankoknak nem lehet kettős elköteleződése: vagy belső gazdaságpolitikát csinálnak, vagy a nemzetközi pénzügyi standard fölött őrködnek, vagy szabályokat követve cselekszenek, vagy eseti megfontolásokat követve. Bár Keynes a klíringunió terve kapcsán többször hangot adott azon véleményének, hogy a II. világháború után a nemzeteknek nem szabad visszatérniük a két háború közötti „laissez-faire rendszerhez”, mert az úgymond csak újra zűrzavarhoz vezetne, egy Lord Halifax külügyminiszter kezdeményezésére 1940. novemberében megfogalmazott javaslatában köntörfalazás nélkül azt írta: *„[N]em javasoljuk a háború előtti azon laissez-faire valutáris állapotokhoz történő visszatérést, melyben a javak nemzetközi szabad adás-vétele arannyal vagy helyetteseivel valósult meg. Azért, mert nekünk magunknak [az Egyesült Királyságnak] csak nagyon kevés aranyunk maradt”*.

*

Keynes-monográfiájában Szokolczai azt állítja, napjaink nemzetközi pénzügyeiben „*megnyilvánuló káosz kezdi megközelíteni a két világháború közötti állapotokat*”. A kötet, ha nyíltan meg nem is fogalmazza, de legalábbis sugallja Keynes klíringunióra vonatkozó tervét, mint lehetséges megoldást e közelgő „laissez-faire káoszra”. Ám ahogy a két világháború közötti nemzetközi pénzügyek zavarai sem a „*laissez-faire eljárásokból*” fakadtak, hanem a „menedzselte” valuták gyakorlatából, úgy napjaink globális egyensúlytalanságai is e gyakorlatból fakadnak, minként a korrekciós mechanizmus hiánya szintén. Ha van a két világháború közötti időszaknak tanulsága, akkor az, hogy ha az olyan nagy nemzetek, mint az Egyesült Államok, Franciaország vagy manapság Kína nemzetközi tartalékok felhalmozása érdekében valutája „menedzselésébe” fog, akkor annak előbb-utóbb globális egyensúlytalanság a vége, illetve általában fogalmazva, ha a nagy nemzetek egymástól függetlenül aktívan manipulálják a valutájukat, akkor annak globális eredője a nemzetközi pénzügyek instabilitása lesz. Amire a gyógyírt e manipuláció megszüntetése jelenti, és visszatérés egy kevésbé diszkrecionális, átláthatóbb, piacokonform monetáris politikához, és nem egy olyan globális jegybank, mint ami Keynes klíringuniója valójában lett volna, ami idővel még nagyobb teret nyitott volna a pénzügyi manipulációnak.

2019. május

Kútfők:

Bordo, Michael D.: Gold as a Commitment Mechanism: Past, Present and Future. In Tcha, MoonJoong (ed.): *Gold and the Modern World Economy*. Routledge 2003.

Cassel, Gustav: Monetary Reconstruction. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1931–1939)* Sep. 1932.

Cesarano, Filippo: *Monetary Theory and Bretton Woods: The Construction of an International Monetary Order*. Cambridge University Press, 2006.

Davidson, Paul: *John Maynard Keynes*. Palgrave Macmillan, 2007.

Eichengreen, Berry: *Globalizing Capital: A History of the International Monetary System*. Princeton University Press, 2008.

Friedman, Milton: Real and Pseudo Gold Standards. In uő: *Dollars and Deficits: Inflation, Monetary Policy and the Balance of Payments*. Prentice-Hall, 1968.

Frieden, Jeffrey A.: *Currency Politics: The Political Economy of Exchange Rate Policy*. Princeton University Press, 2014.

Irwin, Douglas A.: Anticipating the Great Depression? Gustav Cassel's Analysis of the Interwar Gold Standard. *NBER Working Paper No. 17597*, 2011.

Keynes, John Maynard: Post-War Currency Policy. In uő: *Activities 1940-1944. Shaping the Post-War World: The Clearing Union. The Collected Writings of John Maynard Keynes. vol. XXV*. (ed. Donald Moggridge) Macmillan-Cambridge University Press, 1980.

Keynes, John Maynard: Proposals to Counter the German „New Order”. In uő: *Activities 1940-1944. Shaping the Post-War World: The Clearing Union. The Collected Writings of John Maynard Keynes. vol. XXV*. (ed. Donald Moggridge) Macmillan-Cambridge University Press, 1980.

Keynes, John Maynard: „The Great Slump” of 1930. In uő.: *The Essential Keynes*. (ed. Robert Skidesky) Penguin Books, 2015.

Keynes, John Maynard: *A foglalkoztatás, a kamat és pénz általános elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.

Szokolczai György: *John Maynard Keynes, a nemzetközi gazdaság keynesi rendje és a Nemzetközi Valutaalap*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, 2018.

Gazdasági válságok: az „osztrák” válasz

Gazdasági válságok: Okuk és gyógy módjuk címmel jelent meg a napokban idehaza kötet az *Ellenpropaganda* weboldal kiadásában, benne olyan szerzők hosszabb-rövidebb írásaival, mint Ludwig von Mises, Murray Rothbard, Hans-Hermann Hoppe, Robert Murphy, Lawrence Reed, valamint Tábornszki Bálint. Utóbbi a kötet szerkesztője, kiadója és részben fordítója egyúttal. Említett nevek pedig nem hagynak kétséget afelől, hogy a kötetből az üzleti ciklusok osztrák elméletével ismerkedhetnek meg az olvasók. Vagy ami ugyanaz, a gazdasági válságok osztrák elméletével.

Mitől „osztrák” az elmélet? Murray Rothbard, a kötet címadó esszéjében, következőképp fogalmaz: *„Mivel Mises és Hayek [az elmélet kidolgozóit] osztrákok voltak, és mivel a nagy, 19. századi osztrák közgazdászok tradíciójának sorába tartoztak, az irodalom ezt az elméletet az „osztrák” (vagy „monetáris túlbefektetés”) cikluselméleteként ismerte meg”*. Mindazonáltal 1936-os *Az osztrák közgazdaságtani iskola cikluselmélete* című cikkében Mises azt írja: *„[E]z a megközelítés is [hasonlóan a legtöbb közgazdasági elmülethez] az összes ország közgazdászainak kölcsönös együttműködésével jöhetett létre”*. Majd ugyanott Mises megállapítja: *„Az üzleti ciklus monetáris magyarázata nem egészen új”*. Amit Rothbard megerősít: *„Ez az elmélet (..) a gazdaság-bölcsélet hosszú időn átívelő hagyományában gyökerezik”*. Vissza egészen a XVIII. század közepéig.

*

Az osztrák iskola cikluselméletének eredete az ír-francia Richard Cantillon 1730 körül papírra vetett (de csak 1755-ben posztumusz megjelent) *Esszé a kereskedelem általános természetéről* kötetéig, illet-

ve a skót David Hume 1742-es *A pénzről* című esszééig nyúlik vissza. A két szerző egyaránt megfogalmazza (Hume talán nem teljesen függetlenül Cantillontól) az osztrák monetáris cikluselmélet kulsgondolatát: a pénz rövid távon nem semleges. Azaz, a relatív árak szempontjából az árszínvonal abszolút értéke ugyan közömbös, ugyanakkor az általános árszínvonal növekedése elkerülhetetlenül hatással van a relatív árakra, és ezáltal a termelés szerkezetére. Az összes jószág ára ui. kizárólag a pénzmennyiség növekedésével emelkedhet. A gazdaságba kerülő többletpénz viszont soha nem egyidejűleg és arányosan növeli az összes jószág árát, hanem meghatározott helyen lép be a forgalomba, és onnan terjed szét, miközben eltéríti az árakat és a termelést, mert akikhez előbb jut el, azoknak a kezében többlet vásárlóerőt képvisel; és csak miután az új pénz kelőképpen szétterjedt a gazdaságban, növekszik az általános árszínvonal. A pénztöbblet ezáltal átmeneti fellendülést okozhat azokban az ágazatokban, melyekben kezdeti nagyobb vásárlóereje által többlet erőforrásokat képes biztosítani. Ámde Hume szerint e fellendülés alapvetően „*illúzió*”, és kizárólag „*a pénz [gazdaságba történő] beáramlása és az árak felszökése közötti időszakra igaz az, hogy az arany és ezüst mennyiségének növekedése jótékonyan hat az iparra*”. Cantillon művében pedig emellett megjelenik e folyamat káros jövedelemredisztribúciós hatása, amennyiben a többletpénz okozta növekvő árak „*szükségképpen*” csökkentik mindazok fogyasztását, akik nincsenek az átmeneti fellendülés „*első kedvezményezettjei*” között (pl. „*azon munkások és emberek, akiknek bére rögzített*”), illetve vesztesek mindazok, aki elveszítik megélhetésüket, mert portékáik a növekvő tényezőárak miatt végül nem bírják a versenyt az olcsóbb importtermékekkel szemben. Miként Cantillon írja: „*A túl nagy pénzbőség, amíg tart, hozzájárul az állam hatalmához, ámde észrevétlenül és természetes módon visszaveti azt a szegénységbe*”.

Az angol Henry Thornton 1802-es *Vizsgálódás a bankjegyhitel természetéről és következményeiről Nagy-Britanniában* című művé-

ben megállapítja, hogy az érvényben lévő uzoratorvény miatt (amit még VIII. Henrik vezetett be) a bankok, beleértve a Bank of Englandet, öt százaléknál magasabb éves kamatot nem számíthatnak fel hiteleik után, ami esetenként sokkal alacsonyabb annál a kamatlábnál, ami egy uzoratorvénnyel nem korlátozott piacon máskülönben kialakulna. Ami következménnyel jár. Thornton szavaival szólva: *„Annak a mesterséges állapotnak a következményeképpen, amit az uzoratorvény okoz, a hitelfelvevők túl olcsón jutnak hitelhez. És amihez túl olcsón jutnak hozzá, arra túl nagy keresletük lesz”*. Ha a bankok túl olcsón nyújtanak hitelt, összevetve azzal a *„haszonnal, amit a kölcsönvett tőke felhasználásával megszerezhető”*, akkor annak növekvő hitelkiáramlás az eredménye. Más szóval, a pénzkínalat túlzott növekedése.

Thornton kortársa és honfitársa, David Ricardo pár évvel később *A tömbnemesfém magas ára* című nevezetes 1810-es pamfletjében David Hume nézeteit fogalmazza újra, azzal a döntő különbséggel, hogy számára a pénz már mindenekelőtt bankjegy és nem fémpénz. A bankjegyek mennyiségét – és ezáltal értéküket – viszont a Bank of England *„rendkívüli hatalmú”* igazgatói szabályozzák, *„tetszésük szerint”*. Egyfelől saját bankok kibocsátásával, másfelől azáltal, hogy a Bank of England bankjegyei jelentik azt a tartalékot, amire alapozva az angol vidéki bankok szintén kiterjesztik a maguk bankjegy-kibocsátását. Vagyis hiteleiket.

Egy évvel később, 1811-ben jelenik meg, a szintén angol, Thomas Malthus cikke, amit Ricardo pamfletjére reagálva vetett papírra. Ebben Malthus megállapítja, hogy a pénzkínalat növekedése hatással van a tőkejavak előállítására, amennyiben a friss bankjegyek *„olyanok kezébe kerülnek, akik gyümölcsöző vállalkozás folytatásához vagy kibővítéséhez kívánják azokat felhasználni”*. Ennek kapcsán Malthus egy másik döntő jelentőségű meglátást tesz: a többletpénz önmagában nem növeli a gazdaság erőforrásait. A friss pénz azáltal fokozza a tőkejavak előállítását, mert kezdeti nagyobb vásárlóereje képes el-

szívni a termelési tényezőket a gazdaság egyéb területeiről, minde-
nekelőtt a fogyasztási javak termelésétől. Ez a folyamat a tényezőárak
növekedését eredményezi: az új bankjegyek, miként Malthus fogal-
maz, *„versenyre kelnek”* a meglévő erőforrásokért, és az árakat felhajt-
va *„kicsavarják a hatalmat”* más gazdasági szereplők kezéből. Azaz,
az új pénz pusztán eltéríti a termelési tényezőket a beruházások
felé, de a gazdaság egészét tekintve *„nem lehetséges, hogy az egyiknek
nagyobb [termelése] legyen anélkül, hogy a többinek a részesedése [a
termelés egészén belül] ne csökkenjék”*. Vagyis a beruházások fellendü-
lését valójában a „kényszertakarékosság” teszi lehetővé: az új pénz
többség vásárlóerőt képvisel azon vállalkozók kezében, akikhez első-
ként jut el, és e nagyobb vásárlóerő az, ami aztán a termelési ténye-
zőket a beruházások felé tereli, miközben megemeli a tényezőárakat,
így ütvé el más termelőket azok lehetséges alternatív felhasználásá-
tól. Mindazonáltal a beruházások e fellendülése átmeneti, és addig
tart, amíg az új pénz teljesen szét nem terül a forgalomban, meg-
emelve az általános árszínvonalat. Vagy ahogy Hume fogalmaz: az
új pénz először az *„egyed embert teszi szorgalmassá”,* és csak *„ezután
emeli meg a munkaerő árát”*.

*

Az iménti nyúl-farknyi elmélet-történetben benne foglaltatik az oszt-
rák cikluselmélet összes építőeleme, amit elsőként Ludwig von Mises
illesztett össze, és amit tanítványa, Friedrich von Hayek fejtett ki
elsőként teljes részletességgel. Röviden: az olcsó jegybanki pénz túl-
zott hitelkiáramláshoz vezet. A hitelfeltevő vállalkozók kezében az
új pénz képes eltéríteni a termelési tényezőket a beruházások felé,
miáltal kezdetét veszi a beruházási boom, amit a gazdaság egyéb sze-
replőinek „kényszertakarékossága” tesz lehetővé, amennyiben az új
pénz nem hoz létre többlet erőforrást, pusztán a meglévő erőforrá-
sok feletti hatalmat ruházza rá a hitelfeltevőkre azáltal, hogy kezdet-

ben többlet vásárlóerőt biztosít számukra. Más szóval, a hitel, mint új pénz az az emelő, melynek révén a vállalkozók a maguk uralma alá képesek vonni a meglévő termelési tényezőket úgy, hogy árban felüllicitálják a gazdaság többi szereplőjét. Ám az új pénz idővel szétterül a forgalomban, fokozatosan emelve ezáltal az árszínvonalat, egyúttal csökkentve saját vásárlóerejét, míg végül teljességgel megszűnik kereslettorzító hatása, azaz többé nem képes eltéríteni a relatív árakat és a termelés szerkezetét. A „kényszertakararékoság” megszüntével megkezdődhet a kereslet, a relatív árak és a termelés piaci visszarendeződése, melynek eredményeképpen az elindított beruházások jelentős része befejezetlenül marad, illetve a fellendülés során előállított tőkejavak jelentős része eladhatatlannak bizonyul. Ez a „*tülbefektetés*” maga a válság, amit az olcsó hitel okoz. Ugyanakkor e „*tülbefektetés*” nem általános túltermelés, hanem a termelési szerkezet torzulása. (Még egyszer: a beruházások növekedése szimplán a meglévő termelési tényezők eltérítésének eredménye.) A hitelexpanzió valójában a beruházások olyan volumenét és összetételét hozza létre, ami máskülönben nem alakulna ki, mert nincs iránta végső fogyasztói igény. Vagyis az új pénz alapvetően „*téves beruházásokat*” okoz. A válság azáltal ér véget, hogy a piac idővel újra árazza a különböző termelési tényezőket és aktívákat úgy, hogy azok a fogyasztók valós keresletéhez igazodó profitábilis alkalmazást nyerjenek.

*

Ezen osztrák válságelmélet fényében az iskola képviselői úgy vélik, a kormányoknak nem szabad válságkezelő intézkedéseket hozniuk, helyette engedniük kell (még ha nehéz is passzívnak lenniük), hogy az árak mennél gyorsabban hozzáigazodjanak a valós fogyasztói kereslethez. Vagyis a gazdasági válságokat nem kell kormányzatiilag kiigazítani, mert a válság maga a kiigazítási folyamat azon kezdeti fázisa, amikor lelepleződnek a többletpénz okozta korábbi torzulá-

sok, és ezáltal megindulhat az addig tévesen felhasznált erőforrások reallokációja. Bármiféle kormányzati intervenció pusztán késlelteti e piaci kiigazítási folyamatot, illetve gátolja a tévesen felhasznált termelési tényezőknek a fogyasztói igényeknek megfelelő torzítatlan reallokációját.

*

Ludwig von Mises, Murray Rothbard és Hans-Hermann Hoppe az osztrák közgazdasági iskola autentikus alakjai, műveik elsődleges források. A kötetbe válogatott szövegek nagy megvilágító erővel és erudícióval fejtik ki az iménti vázlatosan ismertetett válságelméletet. Lawrence Reed és Robert Murphy kötetben olvasható írása egyaránt azt hivatott demonstrálni, hogy a Roosevelt-féle New Deal miként prolongálta az 1929-ben kitört Nagy Válságot, esetpéldát mutatva ezzel az osztrák iskola kormányzati válságkezelésre vonatkozó kritikájára. A Rothbard-féle anarcho-kapitalizmus legelkötelezettebb és legavatottabb hazai képviselőjének, Táborszki Bálintnak az írása pedig az osztrák válságelméletre támaszkodva töpreng felhőkarcolókról és várostervezőkről Magyarországon.

*

E rövid könyvajánló nem kívánja kritikailag értékelni az osztrák iskola cikluselméletét, ahogy a kötet esetleges hibáira sem kívánja felhívni a figyelmet. Dicsérni jött, nem temetni. A *Gazdasági válságok: Okuk és gyógy módjuk* kötetnek helye kell legyen minden, az igazságot kereső polgár könyvespolcán.

2020. augusztus

Egy bukott filozófus: Soros György és a reflexivitás (Az aranystandard esete)

Nincs ember, aki ne hallott volna Soros Györgyről, mint legendás hedge fund managerról, dúsgazdag filantrópról, a globálisan működő *Nyílt Társadalom Alapítvány* atyjáról vagy épp mint messiástudatú „*állam nélküli államférfiről*”. Ugyanakkor Soros Györgyről, mint „*bukott filozófusról*” (teoretikusról) valószínűleg kevesebben hallottak, jöllehet Soros számos cikkében, interjújában, beszédében, valamint tizenöt megjelent könyvében mindújra kifejtette ún. reflexivitás-elméletét, ami bevallása szerint „*konceptuális keretet*” biztosított számára mind befektetői, mind filantróp tevékenységéhez az elmúlt évtizedek alatt.

*

A Soros-féle reflexivitás-elmélet kardinális meglátása az, hogy az egyének kettős „funkcióban”, mint megfigyelők és mint cselekvők, vesznek részt az emberi történésekben, és e két funkció egymástól elválaszthatatlanok. Azok a történések, amit az egyének megismerőként megérteni igyekeznek („kognitív funkció”), valójában tulajdon cselekedeteik eredménye, miközben cselekedeteiket („manipulatív funkció”) a történésekre vonatkozó megértésük vezérli, ezért a két funkció szüntelen visszahatása alakítja az emberi folyamatokat. Ez azt jelenti, hogy az egyének helyzetértékelése maga szintén része annak a folyamatnak, melyre helyzetértékelésük irányul, következésképp alakítja azt, amennyiben alapul szolgál olyan döntéseknek, melyek befolyással vannak a történések alakulására. Más szóval, az emberi történések és a szereplők e történésekre irányuló megértése folytonos visszahatásban vannak; a folyamatok valóságos meneté-

ben benne foglaltatik a résztvevő egyéneknek a mindenkori helyzetre vonatkozó megértésének, értékelésének, várakozásának stb. a hatása.

*

A reflexivitás e gondolata Sorost megelőzően sem volt ismeretlen. A szociológus Robert Merton egy 1948-as nevezetes tanulmányában azt a társadalmi jelenséget írja le, amikor az emberek valamilyen kezdeti meggyőződése „*önmaga képére formálja a valóságot*”, amennyiben az önbeteljesítő folyamatokat indít el. Merton egyebek mellett a korai bankpánikok esetét hozza fel példaképpen: ha egy bank fizetéképtelenségéről szóló szóbeszédnek kellően sok betétes ad hitelt, akkor a bankot megrohanva az valóban fizetéképtelenné válik. De a reflexivitás hasonló problematikáját ragadják meg Emile Grunberg és Franco Modigliani közgazdászok egy 1954-es tanulmányukban, melyben annak lehetőségét vizsgálják, hogy lehetséges-e érvényes nyilvános előrejelzést tenni, tudva azt, hogy az előrejelzés befolyásolhatja a cselekvők várakozásait, és ezáltal befolyással lehet viselkedésükre, azaz a nyilvános előrejelzés maga is azon tényezők egyikévé válhat, melyek meghatározzák az elkövetkező események menetét, és így az előre jelzett értéket. Ugyanezen reflexív viszony nyilvánul meg az ún. Goodhart-törvényben, mely szerint ha egy számszerű mutató válik gazdaságpolitikai vagy szabályozási döntés alapjává, akkor a szóbanforgó mutató információs tartalma idővel torzulni fog, amennyiben az érdekelt szereplők megpróbálják azt manipulálni. Hovatovább a Soros-féle reflexivitás fejeződik ki az ún. Lucas-kritikában is, ami az elmúlt fél évszázad egyik legnagyobb hatású makroökonómiai fejleménye. Lucas kritikája eredetileg úgy szól, hogy egy historikus adatokból nyert ökonometriai összefüggésre alapozott gazdaságpolitika könnyen kudarcot vallhat, amennyiben a gazdaságpolitika változása éppen

azt a gazdaságpolitikai kontextust változtatja meg, melyek között az ökonometriai összefüggés érvényes volt. Magyarán a gazdaságpolitikai irányváltás maga érvényteleníti azt az ökonometriai összefüggést, amire az új politikát magát alapozták. Ennek oka pedig abban keresendő, hogy a megváltozott gazdaságpolitika maga változtatja meg a gazdaság szereplőinek korábbi várakozását és viselkedését. A Lucas-kritika valójában azt állítja, hogy a gazdasági folyamatok menetében benne foglaltatik a résztvevők mindenkori gazdasági helyzetre vonatkozó értékelése, várakozása stb., mely gazdasági helyzetnek az aktuális gazdaságpolitika szintén része, ezért annak megváltozása megváltoztatja magát a helyzetet, ezáltal a résztvevők helyzetértékelését és cselekvését. Azaz, a gazdaságpolitikai történések és a gazdasági szereplők e történésekre vonatkozó értékelése visszahatásban vannak, aminek végül nem az lesz az eredménye, amit a gazdaságpolitikuskok eredetileg szerettek volna elérni.

*

Soros maga több alkalommal elismerte, reflexivitás-elmélete valójában nem azért érdemel figyelmet, mert az merőben új felismerést jelentene, hanem azért, mert segítségével megcáfolható a társadalomtudományokat uraló jó néhány téveszme. Azon teóriák, melyek nem számolnak a „kognitív” és „manipulatív” funkció reflexív viszonyával, tévesen írják le az emberi folyamatokat. A közgazdaságtan esetében a reflexivitás-elmélet mindenekelőtt azt jelenti, hogy a szereplők a piacon nem kizárólag cselekvőként vannak jelen, de épp annyira a piaci helyzet értelmezőiként. Vagyis a szereplőknek a piaci folyamatokat illető értelmezése, várakozása stb. maga is a piaci folyamatok meghatározó tényezője, amennyiben az hatással van a szereplők cselekvésére. Avagy Soros korai megfogalmazásában: a piac állapota épp annyira meghatározza a keresletet és kínálatot, mint a kereslet és kínálat a piac állapotát. Hozzátevé, hogy mennél

rugalmasabb a piac, annál inkább ki van téve a „kognitív” és „manipulatív” funkció szüntelen oda-vissza hatásának és körkörös kauzalitásának. Ezért, vélekedik Soros, ha mindezen megfontoláshoz még figyelembe vesszük az emberi megértés eredendő tökéletlenségét, tehát azt, hogy a szereplők helyzetértékelése elkerülhetetlenül inadekvát (torz, hiányos stb.), akkor könnyen érthetővé válik, hogy a spekulatív piacokon miért alakulhatnak ki „*egyensúlytávoli helyzetek*”. Emiatt tekinti Soros a hatékony piacok elméletét a pénzügyi piacok téves alapvetésének, és ajánlja helyette reflexivitás-elméletét, mint új paradigmát.

*

A „kognitív” és „manipulatív” funkció reflexivitásának eredményeképpen az emberi folyamatok általában is hajlamosak az instabilitásra. Ennek kapcsán állapítja meg 1995-ös interjúkötetében Soros: „*stabil rendszert nem lehet fenntartani alapvető értékek nélkül*”. Ahol „alapvető értéknek” az számít, ami képes lehorgonyozni a két funkció egyikét, mert ezáltal a másik képessé válik hozzáigazodni, következőképp a két funkció hektikus oda-vissza hatása megszűnik. Épp mint amikor két ember igyekszik egy szűk sikátorban kitérni egymás útjából: ilyen esetben a legcélszerűbb az, ha az egyikük megáll, máskülönben mozgó célponttá válnak egymás számára, ahogy kölcsönösen próbálják egymáshoz igazítani kitérő mozdulataikat, kis menüettet prezentálva ezáltal. Ebben az értelemben pl. szintén „értéknek” tekinthető a gazdasági szereplők mindazon meggyőződése, melyek stabilan tartják várakozásaikat. Azáltal ugyanis, hogy a szereplők „kognitív funkciója” rögzül, lehetőség adódik várakozásaikhoz igazítani tevékenységüket („manipulatív funkció”) anélkül, hogy közben kiszámíthatatlan reflexív folyamatok indulnának be. Azaz, a szereplők stabil helyzetértékelése stabilitást visz a tevékenységükbe, ami aztán stabilizálja az események menetét, ezáltal

pedig a szereplők helyzetértékelése és a kialakuló folyamatok ténylegesen konvergálni fognak egymáshoz. E megfontolásból következik, hogy amennyiben egy kiszámítható (pl. szabálykövető) és hiteles gazdaságpolitika képes stabil meggyőződést (várakozást) kialakítani a gazdaság szereplőiben, úgy növeli a gazdasági folyamatok stabilitását. Ezzel szemben a publikum számára kevésbé kiszámítható (pl. diszkrecionális vagy épp teljességgel önkényes) gazdaságpolitika növeli az instabilitást, amennyiben módosítja a gazdasági szereplők várakozásait, ezáltal tevékenységüket, ami aztán hatással lesz a kialakuló helyzetre, ami újra csak a várakozások felülvizsgálatához vezet, miközben a tényleges folyamatok és a szereplők helyzetértékelése egyre távolabb kerülhetnek egymástól. Legrosszabb esetben, kölcsönösen egymás lépéseire reagálva, a publikum egyre a gazdaságpolitika változásaihoz igazítja a tevékenységét, a politikacsinálók pedig az így kialakuló helyzetekhez a gazdaságpolitikát. Az időinkonzisztencia problematikája szintén tárgyalható a Soros-féle reflexivitás-elmélet keretében.

*

A fenti reflexív folyamatok szemléletes történeti példáját mutatja az aranystandard-rendszer sorsa. A rendszer stabilitását legfőképpen az adta, hogy olyan szabálykövető pénzügyi rendszerként működött, amiben mind a politikacsinálók, mind a publikum mélyen hittek. A szabályok megkérdőjelezhetetlensége adta a rendszernek azt az „értéket”, ami lehorgonyozta a gazdasági szereplők tevékenységét és várakozását, összhangot teremtve egyúttal a kettő között. Amikor pl. az angol font az ún. aranypont alá gyengült, a külföldi befektetők spekulációs céllal rögtön fontot vásároltak, mert tudták, hogy a Bank of England elkötelezett a paritás mellett, és mindent megtesz, hogy rövid időn belül a font visszaerősödjék, ami tőkenyereséget jelentett a spekulánsoknak. A spekulációs célú

font vásárlás viszont maga erősítette vissza a fontot (így a Bank of Englandnek valójában alig volt szüksége tényleges beavatkozásra). Ahogy William Thomas szociológus, akitől Merton az önmagukat beteljesítő jóslatok gondolatát kölcsönözte, egykoron fogalmazott: *„Ha az emberek bizonyos szituációkat valóságosnak tekintenek, akkor ezek, következményeiket tekintve, valóságosak lesznek”*. Márpedig az aranystandard-rendszert egészen az első világháború kitöréséig roppant mód valóságosnak tekintették. Ami pedig a rendszer két világháború közti hanyatlásának folyamatát illeti, azt jól jellemzi Sorosnak a fent említett interjúkötetéből vett gondolata: *„önmagát erősítőkölcsonhatásalakulki az irányadó értékek és az események menete között”*. Az 1920-30-as évek nemzetközi pénzügyi fejleményei szegrőlvégről összefoglalhatók a következőképpen: amikor megingott a politikacsinálók aranystandardba vetett hite, eltértek tőle, és mert eltértek tőle, az többé nem működött megfelelően, és mert nem működött megfelelően, még jobban megrendült benne a hitük, hogy aztán e lejtő végén végleg lemondjanak róla. A két világháború közti időszak egyre kaotikusabb nemzetközi pénzügyeire nem kis részben e folyamat ad magyarázatot. Attól a pillanattól kezdve, hogy az aranystandard nem élvezett többé megrendíthetetlen intellektuális horgonyt, a monetáris politika számára sem jelentett többé feltétlen igazodási alapot; a diszkrecionális elemek megjelenése a monetáris politikában viszont olyan pénzügyi folyamatokat indított el, amit az aranystandard logikája mentén nem lehetett értelmezni. A tényleges történések és a szereplők helyzetértékelése egyre távolabb kerültek egymástól, destabilizálva ezáltal a rendszert. Érdeemes ugyanakkor megjegyezni, az aranystandard stabilitását nem annak sajátos játékszabályai adták, hanem azok „érték” státusza. William Thomas imént idézett mondatát parafrázálva, az aranystandard-rendszer bukását valójában az okozta, hogy az emberek többé nem tekintették azt valóságosnak, melynek következményeképp megszűnt valóságosnak lenni.

*

Soros társadalomtudományokra vonatkozó elgondolása szintén reflexivitás-elméletének folyománya. Soros egy 2013-as tanulmányában következőképp fogalmaz: „[A] társadalomtudományos elméletek – legyen az marxizmus, piaci fundamentalizmus vagy a reflexivitás-elmélet – megváltoztathatják vizsgálatuk tárgyát”. Más szóval, a társadalomtudományoknak nemcsak „kognitív”, de „manipulatív” funkciójuk is van. A társadalomtudományok képesek arra, hogy megváltoztassák a társadalmi valóságot oly módon, hogy hatással vannak az emberek nézeteire. Egy elmélet szintén helyzetértékelés. Ha pl. a befektetők elfogadják a hatékony piacok elméletét, akkor az megváltoztatja azt a módot, ahogy befektetnek, ami viszont hatással van a piacra, melynek résztvevői. Újra idézve Soros 1995-ös interjúkötetét: „A pénzügyi piacokon az elméletek módosítani tudják a szubsztanciát, amelyre vonatkoznak. A hatékony piac elmélete például a derivatívok széles körű használatához vezetett, a derivatívok pedig alkalomadtán a piacok összeomlását idézhetik elő”. Elmélet és objektuma ugyanahhoz a valósághoz tartoznak, és reflexív viszonyban állnak: az elmélet megváltoztatja a valóságot, hogy később aztán hozzáigazodjon e maga által megváltoztatott valósághoz. Ezért vélekedhet úgy Soros, hogy a társadalomtudományokat inkább kellene „alkímiának” nevezni, mint tudománynak.

*

Az 1920–30-as évek a gazdaságelméletet tekintve is turbulens évek voltak, és a korszakban újonnan felbukkanó különféle teóriák maguk is hozzájárultak a pénzügyi rendszer bomlásához. Valójában a két világháború közti időszakban jutott a gazdaságelmélet döntő befolyáshoz az egyszerű szabálykövető politika felett. Az aranystandard-rendszer működéséhez tkp. nem volt szükség cizellált pénzelméletre,

utána annál inkább. A rendszer megszűnése döntő jelentőségű fejlemény volt, amennyiben a monetáris politikát és a nemzetközi pénzügyeket többé nem egy árupénz határozta meg, hanem különböző beállítottságú szakértők. A második világháborút követő Bretton Woods-i rendszer pedig az első olyan nemzetközi pénzügyi rendszer a történelemben, amit tisztán elméleti megfontolásokat követve íróasztaloknál találtak ki. Az elmélet szerepének ilyenét felértékelődése a gazdaságpolitikában és az intézményépítésben viszont növeli az instabilitást, amennyiben nincs elmélet, amit teljeskörű szakértői konszenzus övezne, ezért aztán egyik sem nélkülözheti a hitelességet rontó kritikát. Keynes az aranystandard-rendszert ugyan „barbár relikviának” nevezte, ámde szándéka ellenére fején találta a szöveget: egy elmélet előtt viszonylag ritkán borulnak le áhitattal. Ezzel szemben az aranystandard-rendszert szinte babonás tisztelet vette körül, és ebből fakadt hitelessége; egészen addig, míg az elmélet végül le nem számolt a babonával. (A társadalomtudományok a világ „varázstalanításával” tkp. növelik a társadalmi instabilitást azáltal, hogy relativizálják az „alapvető értékeket”.) A Soros-féle reflexivitás-elmélet felől közelítve a dolgot, a körmönfont teóriák gyengébb horgonyt jelentenek a „kognitív” és „manipulatív” funkció számára, mint néhány egyszerű szabály, kivált ha azokat a fétis aurája veszi körül. Hozzáteve ehhez, hogy a szabálykövető gazdaságpolitikát propagáló elméletek maguk sem számítanak épp megingathatatlan fundamentumoknak. A reflexivitás-elmélet értelmében mennél nagyobb a teóriák szerepe a társadalmi folyamatok alakításában, annál nagyobb a tények és az elmélet közti reflexív folyamatok kialakulásának valószínűsége. Az aranystandard-rendszer bukása óta az épp aktuális paradigmát főként az elmélet és a különféle gazdasági sokkok reflexív kölcsönhatása alakította: a valóság idővel érvénytelenítette azokat a modelleket, amelyekből táplálkozott.

*

Soros több alkalommal bevallotta: sokáig kétségei voltak reflexivitás-elméletének jelentőségét illetően. Elvégre triviális meglátásnak tűnik, hogy az egyének egyszerre viselkednek cselekvőként és megismerőként. Az 1987-es *A pénz alkímiája* című kötet ugyan gyorsan népszerűvé vált a pénzügyi befektetők és üzletemberek körében, az akadémiai tudományosság ellenben nem vett róla tudomást, ami tovább fokozta Soros kételyeit. Bukott filozófusként tekintett magára. Végül a 2007/2008-as hitelválság meggyőzte Sorost, hogy elmélete rendelkezik azzal a magyarázóerővel, ami a válság értelmezéséhez szükséges, illetve tudós körökben kezdett az elmélet némiképp kedvezőbb megítélést nyerni. Ahogy e rövid írásból is talán kitűnik, a reflexivitás-elmélet valóban alkalmas „*konceptuális keretet*” nyújtani néhány olyan jelenségre, melyek máskülönben nem ismeretlenek a közgazdaságtan előtt. Más kérdés, hogy vajon alkalmas-e a reflexivitás-elmélet arra, hogy a pénzügyi piacok új paradigmájává váljon. Sorostól tudjuk, az elméleteknek nemcsak „kognitív”, de „manipulatív” funkciójuk is van. Milyen hatása lenne a reflexivitás-elméletnek a pénzügyi piacokra, ha általánosan elfogadott paradigmává válna? Soros van annyira önreflexív, hogy azt mondja: *„A stabilitást, az egyensúlyközeli feltételeket nagyon is kívánatosnak tartom, de a reflexivitásról szóló elméletem aláássa az alapvető értékekbe vetett hitet*”. Azaz, könnyen megeshet, hogy a reflexivitás-elmélet, mint általános paradigma csak növelné a pénzügyi instabilitást. Ami némiképp ellentmond annak, hogy Soros az elméletet új paradigmának javasolja. No de, mi mást is várhatnánk egy bukott filozófustól?

2020. április

Főbb kútfők

Bertalan László (szerk.) (1987) *Magyarázat, megértés és előrejelzés.* Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Soros György (1987/1996) *A pénz alkímiája: A piac gondolataiban olvasva.* Budapest: Európa Könyvkiadó.

Soros György (1995/1997) *Én vagyok a Soros.* Budapest: Kalligram Könyvkiadó.

Soros György (2008/2009) *A 2008-as összeomlás és következményei: A pénzügyi piacok új paradigmája.* Budapest: Scholar Kiadó.

Soros György (2013) Fallibility, reflexivity, and the human uncertainty principle. *Journal of Economic Methodology*. Vol. 20, No. 4. Rövidített változata magyarul Soros György *A nyílt társadalom védelmében* című kötetben (Budapest: Noran Libro Kiadó, 2020.)

Egy fejlődő ország pénzügyi válsága: Magyarország 2008 őszén

Lámfalussy Sándor tiszteletére

Lámfalussy Sándor *Pénzügyi válságok a fejlődő országokban* című 2000-es kötete 2008-ban jelent meg idehaza. Baljóslatú időzítés. E minden tekintetben rendkívül éleslátó könyvben a szerző, aki épp a napokban volt hat éve, hogy búcsút mondott az árnyékvilágnak, négy nagyszabású fejlődő országokbeli pénzügyi válság – a latin-amerikai (1982–1983), a mexikói (1994–1995), a kelet-ázsiai (1997–1998), az orosz (1998) – körülményeit vizsgálja meg hozzáértő alaposággal, hogy aztán több közös tulajdonságukat azonosítsa. A legfontosabbak, melyeket Lámfalussy kiemel, a következők. I. A válság sújtotta országokban a válság kitörését megelőző néhány évben nagyarányú hitelexpanzió ment végbe. A latin-amerikai válság kivételével, a hitelek a magángazdaság szereplői (vagyis a háztartások és vállalkozások) vették fel. A hitelexpanzió kéz a kézben járt az ingatlanok és pénzügyi eszközök áremelkedésével, illetve az ingatlanberuházások fellendülésével. II. Ugyanebben az időszakban jelentős külföldi tőke áramlott ezekbe az országokba, a hitelexpanziót e külföldi források finanszírozták. A mexikói válság kivételével, ennek leggyakoribb, de nem kizárólagos, formája a bankközi hitel volt. Az adósságok külföldi pénznemben (amerikai dollár, jen, márka) voltak denominálva. III. A devizaadósság felhalmozásának előrehaladott szakaszában a rövid időn belül lejáró követelések aránya megnövekedett, majd nem sokkal a válság kirobbanását megelőzően a külföldi tőke beáramlása hirtelen leállt, illetve a már korábban beáramlott tőke menekülőre fogta (Lámfalussy 2000/2008).

*

A hitelexpanzió a pénzügyi válságok elmaradhatatlan alkotóeleme. A fejlett országokban épp úgy, mint a fejlődőkben. Az elmúlt két évszázad nevezetes válságait szinte kivétel nélkül a magánadósságok gyors növekedése előzte meg, amit legtöbbször az ingatlanberuházások felfutása, illetve az ingatlanárak növekedése kísért (Vague 2014, Reinhart – Rogoff 2009). A háztartások eladósodása és a bankválságok között kiváltképp szoros a kapcsolat. Ez alól az 1929–1933-as Nagy Válság sem jelentett kivételt. A múlt század '20-as éveinek Amerikáját nem pusztán dzsessz- és tőzsdeláz jellemezte, hanem szédületes ingatlanboom is. Az évtized során a lakó- és kereskedelmi ingatlanok építése közel triplájára növekedett. Közben az ingatlanárak meredeken (30–70 százalékkal) emelkedtek; a spekuláció heve Floridában 1924–1925-ben akár hetek alatt képes volt megduplázni a lakásárakat. Az ingatlanboom eredményeképp az évtized végére – de még a New York-i tőzsdekrach előtt – már ezerszám álltak üresen az új építésű épületek és lakóházak, az ingatlanvégrehajtások száma pedig megugrott. Mindeközben 1920 és 1929 között a magánadósság nagysága másfélszeresére emelkedett. Ahogy a néhai kiváló gazdaságtörténész, Charles Kindleberger fogalmaz a pénzügyi válságok történetéről írt klasszikus művében: „*Nem lehet ingatlanbuborék a hitelkínálat gyors növekedése nélkül*” (Kindleberger – Aliber 2015). Érdekes ugyanakkor megemlíteni, hogy a későbbi elnök, Herbert Hoover a '20-as évek elején, még kereskedelmi miniszterként, szívügyének tekintette az amerikai polgárok saját otthonhoz jutását: a szövetségi kormány adókedvezményekkel fűtötte a lakóépületek építését.

*

A fejlődő-félperifériás országok hitelexpanziójának jellegzetes vonása, hogy azt külső adósság finanszírozza. Egyébként meg

„minden ugyanúgy zajlik le Bankokban, mint Houstonban” (Stiglitz 2002/2003). Leginkább a globális pénzbőség és növekvő nemzetközi tőkemobilitás időszakában alakulnak ki hitelboomok a fejlődő országokban, amiket aztán rendre pénzügyi válságok követnek. A kockázatok felépüléséhez nagyban hozzájárul a belföldi bankok prudens hitelezési gyakorlatának hiánya, a szabályozó hatóságok felkészületlensége vagy a bankrendszer torz működése (pl. a válságba jutott kelet-ázsiai országokra jellemző államilag irányított hitelezés, vagy épp az óriási iparvállalatok által tulajdonolt kereskedelmi bankok). A tapasztalat azt mutatja, hogy a tőkemérlegük liberalizációját követő öt évben nagy valószínűséggel következnek be pénzügyi válságok fejlődő országokban (Mishkin 2006). A külföldi fizetőeszközben történő magas eladósodás legfőbb kockázata, hogy a külföldi források hirtelen elapadása esetén az adósok nem képesek megújítani lejáró devizaadósságukat, illetve a fizetőeszköz leértékelődése miatt nettó vagyonuk csökken, adósságterheik megnövekednek, egyszerre okozva likviditási-, valuta- és bankválságot. A nagymértékű külföldi tőkebeáramlás („capital flow bonanza” mézes éveit követően többnyire ténylegesen is bekövetkezik a külső források hirtelen felszívódása („sudden stop”), ami elindítja a pénzügyi összeomlást (Calvo – Reinhart 2000). A külföldi források elapadásának, illetve tőkemenekítésnek viszont különböző okai lehetnek. A leggyakoribb, hogy a befektetők idővel fenntarthatatlannak ítélik a növekvő külső adósságot, ezért egyre rövidebb lejáratra adnak pénzt, míg végül menekülőre fogják. De ok lehet a kedvezőbb befektetési lehetőségek megjelenése más piacokon, vagy bármilyen befektetői pánikra okot adó esemény (mint pl. ’94-ben a kormányzópart elnökjelöltje ellen elkövetett merénylet Mexikóban, ami az ország lehetséges politikai destabilizálódásával fenyegetett). Kulcsfontosságú körülmény, hogy a külföldi fizetőeszközben történő eladósodás miatt válságba jutott országok jegybankjai korlátozottan képesek betölteni „végső hitelezői” („lender of last resort”) feladatukat, amennyiben devizatartalé-

kaik erejéig képesek csak devizalikviditást nyújtani. Ezért a fejlődő országok pénzügyi válságának további közös jellemzője, amit könyvében Lámfalussy is azonosít, hogy a válságba került országok végül az IMF-hez fordulnak támogatásért.

*

2003 és 2007 között az EU-hoz az időszakban csatlakozó országokba összeségében több külföldi tőke áramlott, mint a válság sújtotta kelet-ázsiai országokba a '97-et megelőző években. Javarást nyugat-európai bankok helyi leányaiknak nyújtotta devizaforrások, globális bankközi piacról származó devizahitelek és szintetikus devizahitelek formájában. A külföldi tőke beáramlásával a hitelexpanzió és a velejáró ingatlanbuborékok is megjelentek a régió gazdaságaiban. A kérdéses időszakban Lettországból három és félszeresére emelkedtek a lakásárak, Észtországban háromszorosára, Bulgáriában és Litvániában két és félszeresére, Lengyelországban duplájára, illetve minden máshol szintén jelentős arányban. A háztartások és vállalkozások rohamtempóban adósodtak el. Az időszak végére Bulgáriában, Romániában, Litvániában (és idehaza) a hitelek több, mint felét már külföldi források finanszírozták. 2008 őszén aztán a régió országait utolérte végzetük (Bakker – Gulde 2010). Ám Kelet-Európát nem a titokzatos hárombetűs nevű pénzügyi eszközök lökték válságba – legalábbis nem közvetlenül –, hanem a külföldi források hirtelen felszívódása („sudden stop crisis”). A Lehman Brothers 2008 szeptemberi csődjét követő megnövekedett kockázatkerülés eredményeként a nettó külföldi tőkebeáramlás országonként 10–35 százalékkal visszaesett. A nyugat-európai anyabankok megkezdték a forráskivonást a régióból, a bankközi hitelpiac megtorpant, a betétesek, a részvény- és állampapír-befektetők vitték a pénzüket, utóbbi következtében a deviza-swap piac is kiszáradt. Kezdetét vette a válság: a helyi fizetőeszközök leértékelődtek, az ingatlan- és értékpá-

pír-árak estek, a nemteljesítő hitelek aránya növekedett, a bankok nettó vagyona csökkent. Mindazonáltal nyílt bankválságra az új EU tagországok közül egyedül Lettországra került sor. A régió pénzügyi összeomlása elmaradt, ami több tényezőnek volt köszönhető: a nagyvonalú nemzetközi mentőcsomagoknak (IMF/EU), a belföldi monetáris hatóságok intézkedéseinek (likviditásbővítés, kötelező tartalékráta csökkentése, betétbiztosítási értékhatár emelése stb.), és – ami talán a legfontosabb – annak, hogy a Bécsi Kezdeményezés keretében a nyugat-európai anyabankok vállalták, hogy feltőkésítik kelet-európai leányaikat, valamint a válság előtti szinten tartják a régióba kihelyezett forrásállományt. Ahogy Lámfalussy fogalmaz 2000-es könyvében: fejlődő országok esetében *„ez a tulajdonlás [a külföldi] olyan tőkealapot tesz lehetővé a belföldi bankok számára, amely lényegesen növeli ellenállásukat egy gazdaságilag és pénzügyileg törékeny helyzetben”*. Kelet-Európa mégsem kerülhette el a gazdasági recessziót. Ebben ugyan komoly szerepet játszott, hogy országonként eltérően 20–30 százalékkal csökkent az export, alapvetően azok az országok szenvedték el 2009-ben a legnagyobb gazdasági visszaesést (legdrámaibban a balti országok), ahol legnagyobb volt a hitelexpanzió a válságot megelőző években (Király 2020, Bakker – Klinge 2012). Amit érdemes kiemelni: az a válság, ami 2008 őszén végigsöpört Kelet-Európán, egy tipikusnak tekinthető fejlődő országokbeli pénzügyi válság volt.

*

2001-ben az MNB idehaza bevezette az inflációs célkövetés rendszerét, a forint korábbi csúszó leértelése megszűnt, bevezetésre került – már az ERM II árfolyamrendszerbe történő belépésre készülve – egy széles, plusz/mínusz 15 százalékos intervenció euró-forint árfolyamsáv, valamint a forint teljességgel konvertibilis fizetőeszközzé vált, azaz megtörtént a tőkemérleg teljes liberalizációja. Mindezek

eredményeképpen a forint erősödni kezdett. A forint felértékelődés miatt hamarosan beindult a hazai vállalkozók panaszáradata, ami megértő fülekre talált Medgyessy Péternél, aki 2002-es kormányra kerülésétől – a jegybanki függetlenséget némileg szabadon értelmezve – presszió alatt tartotta a Járai Zsigmond vezette MNB-t. Végül engedve a nyomásnak, 2003 kora nyarán az MNB jóváhagyta a kormány kezdeményezését: az intervenciós sáv középárfolyama 2,26 százalékkal leértékelésre került, ami eltolta a sávot a gyenge irányba. A sáveltolás hatására a befektetők pánikszerűen menekülni kezdtek a forint eszközöktől, mert úgy vélték, hogy e minimális leértékelésnek kizárólag akkor van értelme, ha azt további leértékelések követik. A jegybank három százalékpontos kamatemeléssel igyekezett elkerülni a valutaválságot. Aztán az év vége felé, amikor kezdett nyilvánvalóvá válni, hogy a 2003-as költségvetési hiány az előző évihez hasonlóan horribilisan magas lesz, újabb forinteladási hullám vette kezdetét, amire a jegybank további három százalékpontos kamatemeléssel válaszolt. 2003 év végén a jegybanki alapkamat már 12,5 százalékon állt (Járai 2007). E folyamatokkal egyidejűleg a Medgyessy-kormány 2003-ban visszavágta az első Orbán-kormány által elindított államilag támogatott forint lakáshitelek támogatásának összegét, mert a 2001-ben beindult hitelboom eredményeképpen már 200 milliárd forint volt az állami kamattámogatás költségvetési terhe (az akkori GDP 1 százaléka), és egyre növekedni látszott. A korábbi átlagos 4-6 százalékos támogatott lakáshitel kamatok 12-14 százalékra ugrottak fel. A lakáshitelek iránti kereslet drasztikusan visszaesett. Mivel az államilag támogatott lakáshitelek folyósítására a hazai kereskedelmi bankok addigra külön infrastruktúrát alakítottak ki, folytatni kívánták a hitelexpanziót. Ekkor jelentek meg a színen a relatíve olcsónak tűnő, 5-7 százalékos kamaton kapható, deviza- és devizaalapú hitelek. A külföldi tulajdonú bankok jelentős részben (60-80 százalékban) az anyabankjuktól jutottak könnyen és olcsón devizaforráshoz, a hazai tulajdonú bankok a nemzetközi pénzpiacról. A hitelbubo-

rék új lendületet vett. A hitelállomány növekedése – az eladósodás – 2004 és 2008 között évente meghaladta a 20 százalékot, ezen belül a devizában denominált hitelek dinamikája túllépte az évi 35 százalékot. A lakáscélú hitelek állománya a 2003 év végi 1.437 milliárd forint-ról 2008 év végére 3.875 milliárd forintra emelkedett, vagyis több, mint két és félszeresére, aminek 60 százaléka már devizaalapú volt. A hitelexpanzió hatása a lakáspiacra nem maradhatott el: 2001 és 2008 között a lakásárak közel duplájára emelkedtek (Észak-Alföld és Észak-Magyarország régiókban közel két és félszeresére). A lakásberuházások volumene szintén felfutott. Míg a 2001-et megelőző évtizedben az épített lakások száma évente nem érte el a 30 ezret, addig a 2002 és 2008 közötti időszakban már 31 – 44 ezer között mozgott az épített lakások éves száma. A bankok és a lakosság kockázati étvágyának fokozódásával párhuzamosan a szabad felhasználású hitelek is rohamosan terjedtek, amelyek gyakorlatilag teljes egészében devizában voltak meghatározva. Ezeket a hiteleket a lakosság jellemzően tartós fogyasztási javak vásárlására használta fel. 2005 és 2008 között a szabad felhasználású hitelek állománya 388 milliárd forintról 2.041 milliárd forintra nőtt (Oeconomus 2021). A szabályozásért felelős Pénzügyminisztérium nem tett korlátozó lépéseket. A PSZÁF és az MNB – nem sietve el a dolgot – 2008 februárjában adott ki közös figyelemfelhívást a devizahitelezés veszélyeiről. *Nota bene* tartva a Medgyessy-kormány felelőtlen fiskális politikájának inflációgerjesztő hatásától, illetve kételkedve a későbbi Gyurcsány-kormány kiigazítási programjának sikerében, a változó jegybanki vezetés végig az időszakban magasan tartotta a kamatot, amivel paradox módon fűtötte a gazdaságot és az ingatlanár-buborékot, amennyiben fenntartotta a devizahitek iránti keresletet (Surányi 2018, Király 2019). Aztán három és fél héttel a Lehman Brothers befektetési bank tengerentúli csődjét követően, 2008. október 9-én a hazai pénzpiacok hirtelen befagytak. Illúzióknak bizonyult a korábbi elképzelés („szétválás-teória”), hogy a fejlődő országokat nem éri el az amerikai subprime-vál-

ság „tornádója”, legfeljebb az „oldalszele”. Az állampapírpiacra több lejáraton is megszűnt az árjegyzés, a határidős devizapiacra szintén, a forint folyamatosan gyengült, a BUX esése miatt fel kellett függeszteni a tőzsdei kereskedést, az OTP árfolyama beszakadt. A befektetők eltűntek, illetve menekülőre fogták. A kormány és az MNB közös válságstábjába még aznap az IMF-hez fordult segítségért. A válság akut időszaka végül két hétig tartott. A 20 milliárd euró nagyságú IMF-EU készenléti hitelcsomag, az MNB válságkezelő intézkedései (forint- és devizalikviditást biztosító eszközök a bankok számára, megállapodás az elsődleges forgalmazókkal és intézményi befektetőkkel az állampapírpiac újraindításáról, 300 bázispontos kamatemelés), illetve a külföldi tulajdonú bankok anyabankjai, amelyek többletforrást biztosítottak magyar leányaiknak, megakadályozták az ország pénzügyi összeomlását (Király 2019, 2020). Magyarország nem lett „második Izland”. Ellenben első áldozata lett a 2008 őszi Kelet-Európán végigsöprő fejlődő országokbeli pénzügyi válságnak, melynek oka vitatott. Lámfalussy írja könyvében: a válság akkor kezdődik, amikor *„nyilvánosan ismertté válik, hogy az illető ország központi bankjának elfogytak (vagy kritikus szintre csökkentek) a devizatartalékai”* és a *„tőkebeáramlás villámgyors fordulatot vesz”*. Idehaza Surányi György korábbi jegybankelnök adott többször hangot azon véleményének, hogy Magyarországot az MNB alacsony devizatartaléka tette különösen sérülékennyé. A többségi, konszenzusosnak tekinthető vélemény szerint a magas külső államadósság. Természetesen a kettő nem zárja ki egymást. 2009-ben 40 százalékkal esett vissza a lakáseladások száma 2008-hoz képest, majd 2013-ig folyamatosan tovább csökkent az eladások száma. A lakásárak 2013 végén 20 százalékkal voltak a 2008-as év végi árak alatt (reálértéken 35 százalékkal). A magyar gazdaság 2009-ben 6,7 százalékkal zsugorodott.

*

Utólag mindig sokkal könnyebb előre látni egy közelgő pénzügyi válságot. A tapasztalat mindazonáltal szolgál némi támponttal. A legfontosabb figyelmeztető jelek: gyors felfutású hitelbővülés, a magánadósságok ezzel járó gyors növekedése, illetve eszközárububorék kialakulása (jellemzően az ingatlan és/vagy a pénzügyi eszközök piacán). A sok hitelnek többnyire ugyanaz a vége, sok rossz hitel. A pénzügyi válságok egyik leginkább megbízható indikátora, ha bármely ötéves periódus végén a magánadósság/GDP arány növekedése eléri a 15-20 százalékpontot, illetve megközelíti vagy túllépi a 150 százalékos szintet (Vague 2019). A fejlődő országok válságának sajátossága, hogy a hitelexpanziót külső eladósodás finanszírozza. A bankválságok két fontos indikátora a lakásárak emelkedése és a folyó fizetési mérleg deficitje, ahol utóbbi azt jelzi, hogy az eladósodás külföldi forrásból történik (Reinhart – Rogoff 2009). Egy négy-öt évig tartó folyamatos 6-8 százalékos GDP-arányos vagy annál magasabb éves folyó fizetési mérleg deficit (ami tkp. a tőkemérleg szufficitjének tükré) kritikus mértékű külső egyensúlytalanságot jelez. További figyelmeztető jel, ha a tőkemérleg liberalizációja öt évnél nem régebben történt. Fejlődő országok esetében csökkenti a bankválság kialakulásának valószínűségét, ha a bankok külföldi tulajdonban vannak. Kiváltképp megszívlelendő Lámfalussy figyelmeztetése, miszerint *„a bőséges likviditás kedvező táptalajt teremt az eszközbuborékok számára”*. Ezért a fejlődő országok esetében figyelmeztető jel, ha a FED, a BOJ vagy az ECB tartósan expanzív monetáris politikát folytat, mert a spekulatív tőke ezekben az időszakokban rendre megindul a világgazdaság magasabb hozamokat kínáló perifériás régiói felé (McKinnon 2013).

2021. május

Felhasznált irodalom:

Bakker, Bas B. – Gulde, Anne-Marie (2010) *The Credit Boom in the EU New Member States: Bad Luck or Bad Policies? IMF Working Paper*.

Bakker, Bas B. – Klingen, Christoph (2012) *How Emerging Europe Came Through the 2008/09 Crisis*. International Monetary Fund.

Calvo, Guillermo A. – Reinhart, Carmen M. (2000) *When Capital Inflows Suddenly Stop: Consequences and Policy Options*. In Kenen, Peter B. – Swoboda, Alexander K. (eds.) *Reforming the International Monetary and Financial System*. International Monetary Fund.

Kindleberger, Charles P. – Aliber, Robert Z. (2015) *Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises*. Palgrave Macmillan.

Járai Zsigmond (2007) *A pénz beszél*. Heti Válasz Kiadó.

Király Júlia (2019) *A tornádó oldalszele: Szubjektív válságtörténet 2007-2013*. Park Kiadó.

Király Júlia (2020) *Hungary and Other Emerging EU Countries in the Financial Storm: From Minor Turbulences to a Global Hurricane*. Springer Publishing.

Lámfalussy Sándor (2000/2008) *Pénzügyi válságok a fejlődő országokban*. Akadémiai Kiadó.

McKinnon, Ronald I. (2013) *The Unloved Dollar Standard*. Oxford University Press.

Mishkin, Frederic (2006) *The Next Great Globalization*. Princeton University Press.

Reinhart, Carmen M. – Rogoff, Kenneth S. (2009) *This Time Is Different: Eight Centuries of Financial Folly*. Princeton University Press.

Oeconomus (2021) *A magyar devizahitel-válság története. Oeconomus Elemzések*.

Surányi György (2018) *Ten Years after the Crisis in Hungary. Acta Oeconomica vol. 68*.

Stiglitz, Joseph E. (2002/2003) *A globalizáció és visszásságai*. Napvilág Kiadó.

Vague, Richard (2014) *The Next Economic Disaster: Why It's Coming and How to Avoid It*. University of Pennsylvania Press.

Vague, Richard (2019) *A Brief History of Doom: Two Hundred Years of Financial Crises*. University of Pennsylvania Press.

A kalkulációs vita: Darabok egy kirakóshoz

Kornai János emlékére

Miként köztudott, Karl Marx és Friedrich Engels, a tudományos szocializmus német megalapítói, nem dolgoztak ki a kommunizmus gazdasági berendezkedésére vonatkozóan működési elveket és módszereket; könyvespolcot betöltő prózai munkásságuk nélkülözi az általuk áhított szebb jövő valamennyire is konkrét leírását. Marx egyáltalán nem kívánt *„recepteket írni a jövőendő lacikonyhája számára”*, miként azt *A tőke* 1874-es második kiadásának utószavában elismerte, hovatovább a kommunista társadalom jellemzésére irányuló kísérleteket egyenesen *„ostobaságnak, rossz hatékonyságúnak”*, sőt *„reakciónak”* tekintette. Meglehet, ebből fakad, hogy Marx és Engels műveiben leginkább homályos, elszórt utalásokat és elvont frázisokat találni csak a kommunizmusról, polemikus formában, az általuk bírált kapitalista társadalom ellentétéként. Amennyire műveikből meg lehet ítélni, az eljövendő kommunista társadalom amolyan *„szabad egyének közössége”* lesz, ahol e közösség tudatosan fogja alkalmazni egyesített munkaerejét és a termelőeszközöket, és ahol az egyén *„reggel vadászik, délben halászik, délután marhát terel, este irodalmi kritikát ír”*. (Marx és Engels egymás szinonimáiként használták a „kommunizmus” és „szocializmus” szavakat, miként tették azt később követőik egészen az 1910-es évekig, és csak az 1920-as évek vége felé vette kezdetét a két szó – Sztalin által propaganda megfontolásból szorgalmazott – azon megkülönböztetett használata, miszerint a szocializmus a kommunizmusnak egyfajta „korai szakasza” volna.)

*

Ludwig von Mises, osztrák közgazdász, írta 1920-ban: *„A gazdálkodás mint olyan igen ritkán tűnik fel az utópisták által festett, derűs képeken. Azt mindnyájan elmondják, hogy a képzeletük szülte álmovilágban sült galambok fognak majd valahogy az elvtársak szájába repülni, de azt már nem közlik, hogy ez a csoda hogyan is fog bekövetkezni.”*

*

Kommunista Kiáltvány című 1848-as pamfletjünkben Marx és Engels előálltak némi szűkszavú instrukcióval a kommunizmus építését illetően. Legfőképpen a termelőeszközök centralizációjának szükségességével a proletárállam – az uralkodó osztályá szerveződött proletariátus – kezében. Marx eleve úgy vélte, a tőke növekvő centralizációja a kapitalista gazdaság alaptendenciája, vagyis az idő előrehaladtával a termelőeszközök egyre nagyobb armadája összpontosul egyre kevesebb tőkés kézben, és ezáltal egyre kevesebb tőkés parancsnokol a társadalmi termelés felett. Azáltal, hogy a tőkecentralizáció növekvő mértékben kevés számú nagyvállalatba egyesíti a tőkésvállalatokat, akár teljes ágazatok kerülhetnek a kapitalizmusban központosított irányítás alá. A szabadversenyos kapitalizmus monopolkapitalizmussá történő átalakulása, vélekedtek a marxisták, előkészíti a teljes gazdaság egyetlen hatalmas társulássá való összefogását, mint a tudatosan tervezett szocialista gazdaság alapját. Emellett a tőke növekvő centralizációja előkészíti a *„kisajátítók kisajátításának”* (vagyis az államosításnak) a lehetőségét is, amennyiben hatalomra kerülve a proletariátusnak nincs más dolga, mint egyszerűen átvenni a marsallbotot a kevesek kezéből, minek következtében a kapitalista monopóliumokból az egész nép javát szolgáló, teljes ágazatokat átfogó szocialista nagyvállalatok lesznek, ami által azok meg is szűnnek kapitalista monopóliumok lenni. Idővel aztán a

szocialista nagyvállalatok amolyan egységes kombinált trösztté alakulnak át, ahol az egyes vállalatok végül csupán e tröszt üzemévé, részlegeivé lesznek, és a munka társadalmi megosztása egyszerű technikai megosztássá alakul át. A 19. század végére a német szociáldemokraták, ezen logika mentén haladva, a szocialista gazdaságot végső fokon egy központilag irányított, zárt, önellátó üzemként fogták fel. Ahogy Karl Kautsky, az ortodox marxizmus pápája fogalmazott: *„egy szocialista társadalom (...) nem egyéb, mint egyetlen óriási ipari üzem”*.

*

Az orosz bolsevikok, köztük Lenin, Buharin és Trockij, mindegyikük hivatásos forradalmár, osztották a német szociáldemokratáknak a szocialista gazdaság irányításáról vallott nézeteit. Lenin úgy vélte, a szocializmus a *„kapitalista monopólium utáni következő lépés”*. E történelmi dialektika szerint a monopolkapitalizmus *„a termelés általános társadalmosítása felé visz (...) új társadalmi rendbe, amely átmenet a teljes szabadversenytől a teljes társadalmosításba”*. Marxista teoretikusként Lenin úgy látta, a 20. század elejére a monopolkapitalizmus a maga trösztjeivel, szindikátusaival és nagybankjaival tulajdonképpen megteremtette a szocializmus számára a tervgazdálkodás módszereit. Lenin hangoztatta, miután forradalmi úton megváltozik az államhatalom jellege, a korábbi kapitalista gazdálkodási módszerek a szocialista gazdaság részévé válnak, pusztán kizsákmányoló jellegük szűnik meg azáltal, hogy a proletariátus ellenőrzése alá kerülnek. Azaz, a proletariátus átveszi, és tudatosan a maga javára fordítja a monopolkapitalizmus központosított gazdaságirányító intézményeit, amelyeket *„még nagyobbá, még demokratikusabbá, és még átfogóbbá”* tesznek. Ahogy Lenin fogalmazott: *„Az egész társadalom egyetlen nagy gyár lesz (...) Minden állampolgár egyetlen nagy, állami szindikátus alkalmazottja, illetve munkatársa lesz”*.

*

Trockij 1918-ban tömören megfogalmazta a „szocializmus jelentését”: „A termelésnek egy univerzális terven alapuló szisztematikus megszervezése, és a javaknak egy racionális és gazdaságos elosztása”.

*

A nemzetgazdaság teljes centralizációjának szocialista víziója magában hordozza a gazdasági viszonyok naturalizálódását. Egyazon gazdálkodó szervezet különböző részlegei között ugyanis nincs piaci adásvétel. Azáltal, hogy a teljes gazdaság „egyetlen óriási ipari üzemmé” alakul, megszűnnek a piacok. A munkatárgyak az üzemeken belül nem árukként, hanem termékeként forognak, következésképp nincs áru piac; de üzemeken belül éppen úgy nincs munkaerőpiac vagy tőkepiac sem, helyettük a munkaerőnek és a termelőeszközöknek tervszerű központi hozzárendelése a különböző munkafolyamatokhoz. Mindennek eredményeképpen a pénz is elveszíti funkcióját. Ahogy Buharin fogalmazott: „A pénz az az anyagi-társadalmi kapocs, az a csomó, amely az egész fejlett árutermelési rendszert összefűzi. (...) Amikor az árrendszer, mint olyan megsemmisül, végbemegy a pénz 'öntagadásának' folyamata”. A szocialista tervgazdaság „a társadalmat és részeit naturális formájukban veszi”. A bolsevikok úgy vélték, mivel a szocializmusban a társadalmi termelést egy naturáliákban elszámolt, tudatosan megvalósuló átfogó terv szabályozza, a gazdaság többé nincs kitéve a piac és a konkurencia vak erőinek („anarchiájának”), és mivel a javakat közvetlenül használatra, és nem profitot hozó értékesítésre termelik, az „árufetisiszta burkok felszakadnak”. Azt ugyanakkor mind Lenin, mind Buharin és Trockij tisztán látták, hogy a piacgazdaság felszámolása, a tervgazdaság bevezetése a munka „militarizálását” kívánja meg. Lenin és forradalmár társai nem csak Marxból, de a fejlett tőkés országokban, elsősorban Németországban

(ún. Hindenburg-program), kialakult hadigazdálkodásból is merítettek inspirációt.

*

1920-ban jelent meg Ludwig von Mises *Gazdasági kalkuláció a szocialista közösségben* című tanulmánya, amit leginkább Otto Neurath, osztrák közgazdász és filozófus, az időben hangoztatott javaslata ellenében írt. Neurath úgy vélte, míg a békeidőben történő profitvezérelt kapitalista termelés visszatérő túltermelési válságokhoz és munkanélküliséghez vezet, addig a nem-profitvezérelt háborús hadigazdálkodás biztosítja a termelőkapacitások csúcsra járatását. Emellett a hadigazdálkodás másik jellegzetessége, hogy elnyomja az árrendszer működését, amit nagyrészt központosított természetbeni tervezéssel helyettesít. Neurath úgy látta, mindez túl jó ahhoz, hogy kizárólag háború idején alkalmazzák, ezért amellett érvelt, hogy a hadigazdálkodás során kialakított központi gazdaságtervezést békeidőben is folytatni kellene. Egy olyan „*természetbeni elszámoló központ*” felállításával, ami úgy működtetné a teljes gazdaságot, mint egyetlen hatalmas vállalkozást.

*

1920-as nevezetes tanulmányában Ludwig von Mises legfőbb ellenvetése kortársa, Otto Neurath javaslata, és általában a központilag szervezett tervutasításos gazdasággal szemben, hogy a terv készítői egyszerűen nem tudják, hogy a termeléshez rendelkezésre álló számos eltérő termelési tényezőt miként állítsák gazdaságos módon az elérendő célok szolgálatába. Mert a rendelkezésre álló nyersanyagokat, gépeket és eszközöket, a munkaerőt, számos cél érdekében számos eljárásra fel lehet használni. Ezek a tényezők mindazonáltal szűkösek abban az értelemben, hogy az egyes tényezők bár-

mely konkrét felhasználása elvonja azt egyéb alternatív felhasználási módoktól és céloktól, azaz a termelési tényezők bármilyen felhasználása mindenkor az alternatív célok és módszerek szükségszerű feláldozása árán történik. A gazdálkodás kényszere, és egyben roppan feladata, éppen e szűkösségből fakad: megvalósítani a rendelkezésre álló termelési tényezőknek egy olyan elosztását a lehetséges termelési eljárások között, amely a leghatékonyabban – vagyis a gazdaság egészét tekintve a lehető legkisebb áldozattal – szolgálja az emberek különböző intenzitású céljait (magyarán: igényeinek kielégítését). A gazdálkodás e kényszerét a szocializmus sem kerülheti el. Ahogy Friedrich von Wieser, osztrák közgazdász, a 19. század végén fogalmazott: *„A szűkösség problémája, és az eltérő alternatívák relatív értékének számbavétele, ami a szűkösségből fakad, egyformán felmerül a kapitalizmusban és a szocializmusban”*. Az egyetlen módszer pedig, állapítja meg Mises, ami által a rendelkezésre álló szűkös termelési tényezők hatékony elosztása lehetővé válik, a gazdasági kalkuláció. A kalkuláció iránytűje nélkül a tervekjavcsok, Mises költői hasonlatával élve, csak *„sötétben hanykolódnak a lehetséges és elképzelhető gazdasági kombinációk óceánján”*. Más szóval, gazdasági kalkuláció hiányában *„az emberi értelem képtelen lenne megtalálni az utat a köztes termékek és a termelési lehetőségek szédítő rengetegén keresztül”*. Mindazonáltal nem lehetséges számba venni olyan termelési tényezők relatív értékét, amelyek kívül esnek a csereügyletek világán. Mises legfőbb érve a szocializmussal szemben éppen ez: mivel a szocializmusban a termelőeszközök közösségi tulajdonban vannak, így azoknak nincs piacuk. Viszont egy olyan gazdaságban, *„ahol nincs szabad piac, ott nincs árazási mechanizmus; ha nincs árazási mechanizmus, nincs gazdasági kalkuláció sem”*. Piaci árak nélkül a szocialista vezetőknek egyszerűen nincs olyan alkalmas mércéjük, amellyel a termelési tényezők relatív szűkösségét számításba vehetnék, és ezáltal racionálisan választhatnának a technikailag megvalósítható alternatívák közül. Ahogy Mises fogalmazott: *„Nem tudunk gazdaságosan cselekedni, ha nem láthatjuk,*

mi a gazdaságosság”. Éppen ezért minden olyan lépés, ami a magántulajdon, a pénz és a piacok felszámolása, és ezáltal a központosított, természetes termelésirányítás felé mutat, elvezet a gazdasági racionalitástól. „*A szocializmus a racionális gazdálkodás eltörlése*”.

*

A szocialista tervgazdaság gazdálkodási problémája nagyban leegyszerűsödik, ha a termelés nem az emberek különböző intenzitású és eltérő igényeinek kielégítését hivatott szolgálni. Miként azt Maurice Dobb, angol marxista közgazdász, az 1930-as években világosan megfogalmazta: a fogyasztói szuverenitás (épp mint a demokratikus választások) koncepciója a „*19. század burzsoá örökségének a része*”; az „*egyéni választás szentsége*” indokolatlan feltevés egy szocialista rendszerben; a terveket teljesíteni lehet a fogyasztók rovására, illetve ha az emberi szükségletek inkább társadalmiak, mint veleszületettek, akkor a szocialista állam éppenséggel át is alakíthatja azokat; túlértékelt a piacok allokációs szerepe, ha az igények irányítottak. Otto Neurath hasonlóképp úgy vélte, hogy az általa elképzelt hadiszocializmusban a termelést az „*objektíven meghatározott*” szükségletek szerint tervezik, és nem holmi profitérdekek szerint. E koncepció ugyan – kétségtelenül – leszűkíti a rendelkezésre álló termelési tényezőknél a szocialista vezetők előtt tornyosuló felhasználási alternatíváit, és ezáltal a gazdasági kalkuláció szükségességét, viszont bizonyosan nem felel meg azon elképzelésnek, mely szerint a kommunista társadalom a „*mindenkinek szükségletei szerint*” elvét „*írja a zászlajára*”, miként azt Karl Marx a német munkáspárt 1875-ös programjához fűzött széljegyzeteiben megállapította. Nem mint ha a munka „militarizálása” kifejezetten összhangban lenne a „*reggel vadászó, délben halászó*” szocialista ember elképzelésével, vagy a „*szabad egyének közösségével*”. Mindazonáltal Marx helyesen állapította meg, termelés és fogyasztás ugyanazon érme két oldala; ez eset-

ben: a „*militarizált*” termeléshez „*militarizált*” fogyasztás tartozik. A maguk nézőpontjából Maurice Dobb és Otto Neurath nem tévedtek, ha a szocializmusban az embereknek azt a munkát kell végezniük, amit parancsba kaptak, illetve azt eszik, amit kapnak, akkor a racionális és hatékony gazdálkodás többé nem égető probléma.

*

Frédéric Bastiat, francia közgazdász, 1850-ben megállapította: „*A törvény nem szervezheti a munkát és az ipart anélkül, hogy ne szervezné az igazságtalanságot*”.

*

Henry Dickinson, angol közgazdász, egy 1933-ban megjelent írásában amellelt érvelt, hogy – szemben Mises állításával – egy szocialista tervgazdaságban is megvalósítható racionális gazdasági kalkuláció, mivel bármely gazdasági rendszer leírható egy formális walrasi egyenletrendszerrel. Dickinson szerint a magas teória szintjén nincs különbség kapitalizmus és szocializmus között. A különbség köztük pusztán praktikus: a kapitalizmusban a piac „oldja meg” az egyenletrendszert, a szocializmusban viszont a tervezők. Lionel Robbins, angol közgazdász, a Nagy Válságról írt 1934-es művében hasonlóképpen elismerte: ha adott volna minden egyes fogyasztási jószág keresleti függvénye, valamint adott volna minden egyes jószág minden lehetséges termelési függvénye, akkor „*papíron*” kiszámítható lenne a termelési tényezők egyensúlyi eloszlása, valamint az előállított javak egyensúlyi mennyisége. Mindazonáltal Robbins úgy látta, az efféle tervgazdálkodás praktikusán kivitelezhetetlen, hiszen „*milliónyi szimultán egyenlet*” megoldását igényelné; és még ha valamiképp kivitelezhetővé is válna az egyenletek megoldása, mire a szocialista tervezők a számítások végére érnének, addigra azok „*az információk,*

amelyre az egyenleteket alapozták elavulnának, és a kalkulációt meg kellene ismételni”.

*

Vilfredo Pareto, olasz közgazdász, írta 1906-ban a piaci egyensúlyt leíró walrasi egyenletrendszer kapcsán: *„[H]a valóban ismerhetnénk mindezeket az egyenleteket, megoldásuk egyetlen emberileg lehetséges módja az lenne, hogy megfigyelnénk, hogy a piac milyen megoldást ad rájuk a gyakorlatban”.*

*

Az 1960-as évek Szovjetuniójában a politikai vezetés felkérte Leonyid Kantorovicsot, a Szovjet Tudományos Akadémia Matematikai Intézet matematikai közgazdaságtannal foglalkozó részlegének fejét, akésőbb – szovjet tudósként egyedülként – közgazdasági Nobel-díjat nyert matematikust, hogy oldja meg a szovjet acéltermelés folyamatának szervezését. A feladat a hengerelt fém esetében éves szinten több, mint ötszáz felhasználót, egymillió rendelést, és több tízezer terméket jelentett; mint lineáris programozási feladat: több, mint egymillió ismeretlent és harmincezer korlátozó feltételt. Pusztán a szükséges adatok gyűjtése hat évébe került Kantorovicsnak és munkatársainak. Időközben a szovjet gazdaság igényei némiképp megváltoztak.

*

Marx szerint a kommunizmusban *„minden egyszerű és átlátszó lesz”*; Engels szerint a kommunizmusban *„minden végtelenül egyszerűen fog végbemenni”*. Lenin úgy látta, a gazdaság államosítását követően a bolsevikok legfőbb feladata valójában a kapitalizmusból megörökölt *„kitűnő gépezetnek”* a központosított és szakszerű működtetése lesz,

ami nem okozhat majd különösebb problémát, hiszen „*a kapitalizmus olyannyira leegyszerűsítette a számvitel és ellenőrzés problémáját (...)* hogy bármely írni-olvasni tudó ember el tudja végezni”.

*

Enrico Barone, olasz közgazdász, javasolta elsőként 1908-ban, hogy hasonlóan a kapitalizmushoz, a szocialista rendszerben is a *próbálkozások és tévedések* módszerével határozzák meg a gazdasági egyensúlyt, jóllehet nem fejtette ki annak pontos mikéntjét. 1936-37-ben Oskar Lange, lengyel marxista közgazdász volt az, aki – Fred Taylor egy 1929-es írásától inspirálva – két tanulmányában felvázolta az ún. „piaci szocializmus” első modelljét. Lange modelljében a munkaerőnek és a fogyasztási javaknak van piacuk, a tőkejavaknak és az egyéb termelési tényezőknek viszont nincs. Vagyis a munkavégzés és fogyasztás ugyan „demilitarizált”, ellenben minden egyéb központi irányítás alatt áll. Lange szocializmus modelljében a gazdasági egyensúly egy iterációs folyamat eredményeképpen áll elő: indulásképp az ún. Központi Tervezési Bizottság véletlenszerűen megválasztott értékesítési árakat határoz meg az egyes vállalatok számára azzal az utasítással, hogy azok olyan kibocsátási szinten termeljenek, ahol a határköltségük egyenlő a diktált árral a termelési költséget minimalizáló termelési függvény mellett; az egyes termékek így módon kialakuló mennyiségi kínálata vagy elmarad, vagy meghaladja a keresletet, és ennek megfelelően a Központi Tervezési Bizottság egy újabb, magasabb vagy alacsonyabb, árat határoz meg a vállalatok részére; e folyamat addig ismétlődik, amíg a gazdaság el nem éri a teljes egyensúly állapotát. Lange úgy vélte, elképzelésével megoldotta a racionális gazdálkodás problémáját a szocializmusban.

*

Paul Sweezy, amerikai marxista közgazdász, egy 1949-es írásában úgy látta, Lange modelljének Központi Tervezési Bizottsága inkább egy furcsa árhivatalra emlékeztet, mintsem tervhivatalra. A termelésről a döntést a vállalatok hozzák, ami úgy mond *„a kapitalizmus legrosszabb tulajdonságait teremti újra, és nem használja ki a [központi] tervezésben rejlő konstruktív lehetőségeket”*. Végére: Lange iterációs módszere a fogyasztási javak túl- és alultermelésének kaotikus hullámzásán keresztül kívánja megteremteni a gazdasági egyensúlyt. Nehéz elképzelni, vélekedett Sweezy, hogy egy szocialista rezsim a nyílt tervgazdálkodás helyett inkább a piac efféle imitációjához folyamodjék. Máskülönben is nehéz elképzelni, hogy a szocializmusban a beruházási döntéseket ne központilag hozzák meg, ami viszont elkerülhetetlenné teszi az átfogó gazdasági tervezést. A gazdaság részleges tervezése ugyanis szükségképpen annak átfogó tervezéséhez vezet.

*

Reagálva Lange modelljére, 1949-es főművében Mises – egyebek mellett – azt az ellenvetést fogalmazta meg, hogy Lange tévesen a vállalati ügyintézőt tekinti a piac főszereplőjének, miközben a piac valódi protagonistája a vállalkozó. Mert a vállalkozó az, aki a beruházási döntéseket hozza, azaz dönt a tőkeallokációról a különböző termékek és ágazatok között. Mises szerint rendkívül korlátolt elképzelés azt feltételezni, miként a Lange-modell esetében történik, hogy egy már működő vállalat kibocsátási volumenének meglehetősen mechanikus meghatározása az egyetlen érdemi piaci döntés. A gazdálkodás problémáját nem az jelenti, hogy egy adott vállalat adott termékéből sokat vagy keveset állítsanak-e elő, hanem az, hogy egyáltalán milyen javakat termeljenek, kiknek, milyen formában és minőségben, és legfőképpen milyen áron, azaz milyen más választási alternatívákról

lemondva ezáltal. A kapitalizmusban az érdemi döntéseket azon a piacon hozzák, amely piac Lange modelljében nem létezik.

*

Miközben a Lange-modell megközelítőleg sem valósult meg sehol a maga elvont, tiszta alakjában, addig a „terv plusz piac”, azaz egyfajta hibrid gazdasági koordináció kialakításának gondolata, nem maradt pusztán akadémikus elképzelés. A történeti szocialista rezsimek mindegyike idővel „piaci reformokkal” igyekezett enyhíteni a tervgazdaság sztalini modelljén: 1950-től az egykori Jugoszlávia, 1968-tól Magyarország, 1978-tól Kína (tkp. a mai napig), 1981-től Lengyelország, 1985-től az egykori Szovjetunió. Miként a gazdaságtörténetből ismert, „Lange modellje” a gyakorlatban a szabályozó bürokrácia és a szabályozott vállalatok közti állandó konfliktust eredményezte (paternalizmus, tervalku, szabályozók kijátszása, mentességek politikai kijárása, puha költségvetési korlát stb.). Világos tanulsággal: nem lehet piacot játszani. A piac vagy valódi, vagy egyáltalán nem piac. Ahogy Kornai János egy 1991-es tanulmányában megállapította, míg a klasszikus szocialista rendszer koherens, és – feltéve, hogy a „kellő” represszióval párosul – fenntartható, addig a „piaci szocializmus” fából vaskarika; történetileg nem egyéb, mint „*a klasszikus szocializmus, amint éppen szétesőben van*”.

*

Mises számos írásában megfogalmazta: valakinek döntenie kell arról, hogy a gazdaságban mit termeljenek. A fogyasztók választása alapján történő piaci koordináció egyetlen alternatívája egy kis csoport értékítélete alapján meghatározott szükségleteken alapuló termelési terv, ami bürokratikus utasítások által kerül megvalósításra. Más szóval, ha nem a fogyasztók döntenek a termelt javokról a pia-

ci kereslet és kínálat útján, akkor a központi hatalom teszi a kényszer eszközeivel; egy vállalat vagy a fogyasztók kívánságának engedelmessé válik, vagy a tervhivatal utasításának. Mises egy 1950-es esszéjének szavaival: *„A két alapelv közötti konfliktus kibékíthetetlen, és nincs lehetőség semmiféle kompromisszumra. Az irányítás feloszthatatlan. Vagy a fogyasztói kereslet piaci megtestesülése határozza meg, milyen céllal és hogyan használják a termelési tényezőket, vagy az állam dönt ezekről a kérdésekről”*.

*

Friedrich von Hayek, osztrák közgazdász, egy 1937-es írása szerint a szocialista tervezés szószólói – Taylor, Dickinson, Lange és társaik – nem vették észre: attól, hogy az elméleti közgazdász feltárja, mely ismeretek birtokában válik lehetővé, legalábbis elvben, tisztán matematikai, iterációs vagy egyéb módszerekkel a racionális szocialista gazdálkodás, ez még nem jelenti egyúttal azt, hogy ezek az ismeretek ténylegesen adottak lennének a szocialista tervezők, vállalatok stb. számára. Valamely gazdasági modell feltételezheti ugyan minden egyes fogyasztási jószág keresleti függvényének ismeretét, ám ebből még nem következik, hogy azok bárki előtt ténylegesen is ismertek lennének; a feltételezés éppenséggel lehet merő abszurditás. Ugyanígy egy termék előállításának költségét minimalizáló termelési függvény sem olyasmi, ami akárcsak egyetlen vállalat számára közvetlenül adott volna. A szocializmus misesi kritikája éppen azt állítja: a gazdaság aktorai számára a racionális gazdálkodáshoz nélkülözhetetlen tudást, legegyszerűbb szinten az árak ismeretét, a piaci folyamatok hozzák létre. A Dickinson- és Lange-féle egyensúlyi modellek ellenben egyáltalán nem adnak számot arról, hogy a szocialista gazdaság aktorai számára mi hozza létre mindazon tudást, ami e modellek értelmében a racionális gazdálkodáshoz szükségesek, hanem egyszerűen adottnak veszik azok meglétét. Vagyis miközben

Dickinson és Lange úgy vélték, cáfolatát adták Mises kritikájának, a lényegét illetően fel sem fogták e kritikát. Dickinson és Lange valójában egyetlen dolgot bizonyítottak be: ha egy feladat megoldásához szükséges minden ismeret adott, akkor a feladat elvben megoldható, ami aligha több üres tautológiánál. Vagy ahogy Hayek ennek kapcsán 1945-ben fogalmazott: *„Ha birtokában vagyunk minden szükséges információnak, ha kiindulhatunk egy adott preferencia-rendszerből, ha tökéletes ismeretekkel rendelkezünk a rendelkezésre álló eszközökről, akkor a fennmaradó probléma tisztán logikai”*.

*

A szovjet blokk országai nem csak a kapitalista országok termékeit, termelési módszereit és technológiáját másolták, de még a nyersanyagárakat is a *Wall Street Journal*ból vették át saját gazdasági kalkulációikhoz. Egy anekdota szerint az SZKP utolsó főtítkárának, Mihail Gorbacsovnak a sajtófőnöke egyszer azt mondta: szeretné, ha a Föld összes országa szocialista lenne, kivéve Új-Zélandot. A kérdésre, hogy miért e kivétel, a sajtófőnök cinikusan azt válaszolta: valahonnan vennünk kellene az árakat.

*

Egy Hayekhez írt 1940. júliusi levelében Lange elismerte, 1936–37-es modellje pusztán az *„elemzés módszertani eszköze”*, és nem *„valóságos politikai javaslat”*, miként azt sokan tévesen gondolták; a magántulajdonon alapuló piaci versenyt fenn kell tartani, ahol csak lehetséges. Egy, a Chicagói Egyetemen elhangzott 1942-es előadásában, amit egy szocialista hallgatói csoportnak tartott, Lange hangsúlyozta, a szocialisták célja a szociális jólét, ami a kompetitív piaci elvek alkalmazását igényli. Egy 1967-es posztumusz megjelent írásában ugyanakkor, fellelkesülve a modern számítógépek számítási kapacitásán, Lange

némiképp hetykén azt írta: „A válaszom Hayeknek és Robbinsnak [ma] ez volna: Hol a probléma? Csak tápláljuk be a szimultán egyenleteket az elektronikus számítógépbe, és egy másodperc sem kell ahhoz, hogy megkapjuk az eredményt”.

*

Salvador Allendét 1970-ben választották meg Chile elnökének. Allende szocialista tervgazdaságot kívánt létrehozni, melynek keretében nagyszabású kísérletbe kezdett: a CyberSyn Projektbe. A CyberSyn egy Burroughs-3500 elnevezésű központi számítógépből és több száz telexgépből kiépített kommunikációs hálózat volt, ami a gazdaság központosított irányításához szükséges döntéshozatalt volt hivatva szolgálni: napi információkat szállított a kormány és a gyárak között kibocsátásáról, nyersanyag áramlásról, munkaerő állományról és egyéb információkról. A vállalatok minden reggel 5 órakor elküldték telexen az adataikat, amiket aztán a santiagoói központi számítógépbe táplálva délután 5 órára készen állt a napi jelentés; a jelentés alapján a kormány döntéseket hozott, amik aztán szintén telexen jutottak el a gyárakhoz. A CyberSyn irányítószobája úgy festett, mint egy science fiction film űrhajójának irányító központja. A nagyszabású kísérlet katasztrófálisnak bizonyult, Chile gazdasága hamarosan összeomlott. *Nota bene* a nagyratörő államosítási program okozta káosz és a munkások növekvő elégedetlensége miatt vélhetően a CyberSyn Projekt nélkül is bekövetkezett volna a chilei gazdaság összeomlása.

*

Buharin 1920-as írása szerint a piacgazdaságból a tervgazdaságba történő átmenet során a nemzetgazdaság „szubjektum nélküli gazdaságból gazdálkodó szubjektummá változik át”. Mindazonáltal a nemzetgazdaságnak nincs szubjektuma. A szocialista tervezés teo-

retikusai valójában Buharin tévedésébe csúsznak: elméleti közgazdászként saját egyéni apperpepciójuk egységét vetítik ki öntudatlanul a gazdaságra, mintha a nemzetgazdaság, mint afféle titokzatos alany, szintén rendelkezne az apperpepció hasonló egységével, amely áttekintéssel bír a gazdaság egésze felett, ezért képes integráltan igazgatni azt. Ám e titokzatos alany egyetlen gazdasági rendszerben sem létezik; nincs buharini „*gazdálkodó szubjektum*”, ami önnön belső szubjektivitásának egységében közvetítené a gazdaság egészének tudását és tevékenységét. Hayek hangsúlyozta: a közgazdászok nem keverhetik össze saját, elvben lehetséges ismereteiket azokkal az ismeretekkel, amelyek a gazdaság aktorai számára ténylegesen adtak lehetnek. Attól, hogy egy elméleti közgazdász pl. képes „papíron” felírni egy lineáris makrogazdasági modellt, még nem jelenti azt, hogy ténylegesen is létezne a gazdaságban olyan cselekvő szubjektum, mely számára ezek az egyenletek oly módon lehetnének együttesen adottak, mint magának a közgazdásznak. A piacgazdasághoz hasonlóan, egy tervgazdaságban is több millió egyén között oszlik meg a tényleges termelés, a termelőeszközök kontrollja, és az ezáltal keletkező tudás. Ahogy Mises fogalmazott 1920-ban: „*A gazdasági javak termelése feletti kontroll felosztása a munkamegosztáson alapuló társadalmi rendszerben egyfajta szellemi munkamegosztást is jelent*”. Az egyének tevékenységének és tudásának összehangolása mindenkor koordinációs mechanizmusokat igényel, ami véletlenül sem azonos függvények deriválásával és egyenletek rendezésével. A gazdálkodás valódi problémáját éppenséggel a milliófelé szétszórt tudásnak és tevékenységnek a hatékony koordinálása jelenti.

*

A Szovjetunió 1918 és 1921 közötti – „hadikommunizmus” néven ismert – időszaka egy minden képzeletet felülmúló társadalmi kísérlet volt a kommunista utópia megvalósítására. A bolsevikok célja a

gazdasági élet naturalizálásán (az áru- és pénzviszonyok teljes felszámolásán), az állami tulajdonon, az állam közvetlen rendelkezési jogkörének maximális kiterjesztésén, munkakényszeren, valamint a gazdasági tevékenység messzemenőig központosított irányításán alapuló tervgazdaság létrehozása volt. Amit végre is hajtottak: a bolsevikok három év leforgása alatt államosították a földbirtokokat, a pénzintézeteket, a nagy- és kisipart, a nagy- és kiskereskedelmet, a külkereskedelmet, a szállítmányozást; betiltották a kötvény- és részvénykereskedést, a kamat- és osztalékfizetést; eltörölték a örökösödést; bevezették az általános munkakényszert; betiltották a gazdálkodó szervezetek közötti pénzbeli elszámolást; mindeközben a Népgazdasági Főtanács termelési utasításokat adott ki, hogy miből mennyit kell előállítani, amihez központi anyag- és eszközkialtalás társult; bevezették a városi munkások természetben történő bérezését, a fejadagokat és differenciált fejadagokat, az ellátási normákat, a jegyrendszert; közben eltörölték a házbéreket, a lakossági közüzemi díjakat, a postai díjakat, a közlekedési díjakat, és így tovább vég nélkül. Lenin és elvtársai pedig mindvégig őszintén hitték, hogy a Marx és Engels által megálmodott társadalmat építik. Az utópikus kísérlet – borítékolható módon – maga volt a totális katasztrófa: a piac állítólagos „anarchiáját” felváltotta a „tervezett káosz”. Teljes volt a gazdaság összeomlása: a gyáripari termelés a megelőző évek ötödére esett vissza, a villamosenergia-termelés negyedére, az acél- és nyersvas előállítás huszadára, de pl. számos termék (tégla, cukor stb.) termelése gyakorlatilag teljesen megszűnt, ahogy az export is; a városi munkások létszáma felére csökkent, mert az emberek elköltöztek vidékre; virágzott a feketepiac; milliók haltak éhen. *„Ami Lenin és Trockij uralma alatt történik, az egyszerű pusztítás és megsemmisítés”,* miként Mises fogalmazott jól értesülten 1920-ban. Ám Lenin egészen 1921 elejéig makacsul kitartott az általános államosítás, a centralizáció, a pénz megszüntetése és a kereskedelem állami monopóliuma mellett, míg végül aztán belátta: a kapitalizmusból megörökölt

„*kitűnő gépezet*” nem lehet egyszerű „*írni-olvasni tudással*” működtetni. A bolsevikok kénytelenek voltak szembesülni az igazsággal, hogy egy központi hatóság nem képes a gazdaság egészét irányítani. 1921-ben kezdetét vette az ún. „Új Gazdaságpolitika” (a NEP), ami alapvetően az árutermeléshez és pénzgazdálkodáshoz történő visszatérést jelentette. Még az év tavaszán a bolsevik vezetés visszavonta a kisipar államosítását kimondó rendeletét, megkezdődött az állami vállalatok bérbeadása, és a munkabéreket újra pénzben kezdték fizetni.

*

A piac működésének leginkább zavarba ejtő, de egyúttal leginkább lenyűgöző tulajdonsága, hogy úgy képes sok-sok millió ember munkáját és tudását összehangolni, hogy azok közben külön-külön nagyon kis részét képesek csak áttekinteni a piacnak. Miként alakulhat ki a gazdaság egészében akárcsak megközelítőleg bármiféle összhang, ha az egyes piaci szereplők pusztán a maguk szűk sugarú perspektívájából látják a gazdasági folyamatokat? Miként alakulhat ki az egészben rend, ha nincs olyan mindentudó és mindenható „*gazdálkodó szubjektum*”, amely az egészet elrendezné? Hayek több művében rámutatott: a gazdaság nem azért viselkedik egységes piacként, mert bárki képes lenne azt átlátni és igazgatni, hanem mert léteznek intézményes mechanizmusok, amelyek képesek információkat közvetíteni a korlátozott tudású egyének között, akik ezáltal – próbálkozások és tévedések útján – összhangba tudják hozni tevékenységeiket. Mindenek előtt maga az árrendszer ez az intézmény. Valójában az árrendszer az a nagy egyenletmegoldó-masina, ami hatékonyságban felülmúlja a szuperszámítógépeket és matematikus zseniket.

*

1921 őszén egy pártkonferencián Lenin a következőt mondta: *„Ne féljünk a kereskedelmi elszámolástól, hanem értsük meg (...) Csakis a kereskedelmi elszámolás talaján lehet építeni a gazdaságot”*. Trockij 1922 őszén, a Kommunista Internacionálé IV. kongresszusán, pedig egyenesen a következőt állította: *„Az, hogy egy adott vasútvonal vajon hoz-e hasznot a gazdaságnak, csak a piac közvetítésével állapítható meg (...) Milyen gördülőállománnyal és milyen személyzettel kell egy adott vasútvonalnak rendelkeznie? Mennyit szállítson az állam saját szükségleteinek fedezésére és a szállítási kapacitás mely hányadát kell az egyéb szervezetek és magánszemélyek számára fenntartani? Mindezeket a kérdéseket a jelenlegi történelmi szakaszban csak szállítási díjakkal, pontos könyveléssel és kereskedelmi kalkulációval lehet megoldani”*. Élete későbbi időszakában Trockij még határozottabban adott hangot azon véleményének, hogy stabil pénz és piaci árak nélkül nem lehetséges racionális gazdasági kalkulációt folytatni.

*

A tervgazdaság defektje, vélekedett Hayek egy 1968-as tanulmányában, nem egyszerűen az, hogy a racionális gazdálkodáshoz szükséges szétszórt tudást nem képes egyetlen központba hatékonyan egybegyűjteni, hanem az, hogy egy tervgazdaságban egyáltalán nem is képződik meg e tudás. Maguk a piaci folyamatok tárják fel az emberek igényeit, a piaci folyamatok tárják fel, hogy egyáltalán mi tekinthető termelési tényezőnek, és mindezek fényében azok relatív szűkösségét; maguk a piaci folyamatok tárják fel, hogy mely termelési eljárások költséghatékonyak stb. A tervgazdaság legfőbb problémája nem az, hogy sokáig tart, ha nem éppen lehetetlen, begyűjteni a szükséges adatokat a racionális tervezéshez, az „együtthatókat” a szimultán egyenletekhez, hanem az, hogy piacok nélkül semmilyen adat és egyenlet nincs, amit be lehetne gyűjteni. Bármi, amit a

gazdaságról tudunk, piaci folyamatok által jön létre, és e tudás nem választható el ezektől a folyamatoktól.

*

Murray Rothbard, amerikai közgazdász, egy 1976-os írásában kifejtette, a Mises és Hayek által a tervgazdaság hatékony működésével szemben megfogalmazott szempontok a kapitalizmusra is alkalmazhatók: azaz, mennél inkább monopolizált a gazdaság, annál kevesebb tere van a racionális gazdálkodásnak. Ha egy végsőkéig centralizált piacgazdaságban egyetlen tőkés kezében összpontosulna az összes termelési tényező, akkor e tőkés éppen úgy képtelen lenne azokkal racionális gazdálkodni, mint a szocialista tervezők. Rothbard ugyanakkor nem tartott attól, hogy bekövetkezhetne akárcsak megközelítőleg is ilyen mértékű tőkecentralizáció. A kapitalizmus és a szocializmus történetének ugyanaz a tanulsága: végül mindig a fogyasztók parancsnokolnak a gazdaságban.

*

A szűkös erőforrások racionális felhasználásának alternatívái általában helyhez és időhöz kötöttek, ezért azok felfedezése szintén helyhez és időhöz kötött; így ezen alternatívák kipróbálására egy, a decentralizált döntéseket támogató intézményrendszerben nyílik leginkább lehetőség. Kornai János több írásában megfogalmazta: szoros affinitás van bizonyos tulajdonformák és bizonyos koordinációs mechanizmusok között. Míg a piaci koordináció a decentralizált magántulajdonnal, addig a bürokratikus koordináció a centralizált állami tulajdonnal mutat affinitást. Mises és Hayek úgy látták, a racionális gazdasági kalkulációhoz szükséges tudást kizárólag a piaci folyamatok képesek létrehozni. Más szóval, racionális gazdálkodás

nem lehetséges tetszőleges intézményi keretek között. Ott lehetséges, ahol a gazdaságban a decentralizált magántulajdon dominál.

*

Tűnjék bármilyen kontrainuitívnek, mind az elmélet, mind a történelem arra tanítanak, hogy egy gazdaságban egészen addig rend van, amíg azt senki nem próbálja meg nagyszabású tervekkel rendbe tenni, és amint megpróbálja valaki, káosz lesz. E gondolat kétségkívül zavaró lehet mindazok számára, akik nem tudják elképzelni, miként lehet, hogy egy problémát, amit tudatos tervezéssel hiába is próbálnának megoldani, megoldódjék tudatos tervezés nélkül.

2022. május

Főbb kútfők:

Boettke, Peter J. (2001) *Calculation and Coordination: Essays on Socialism and Transitional Political Economy*. London: Routledge.

Caldwell, Bruce (1997) Hayek and Socialism. *Journal of Economic Literature*, Vol. 35, No. 4.

Dickinson, Henry D. (1933) Price Formation in a Socialist Community. *The Economic Journal*, Vol. 43, No. 170.

Dobb, Maurice (1933) Economic Theory and the Problems of a Socialist Economy. *The Economic Journal*, Vol. 43, No. 172.

Hayek, Friedrich von (1948/1980) *Individualism and Economic Order*. Chicago: The University of Chicago Press.

Hayek, Friedrich von (1995) *Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok*. [szerk. Madarász Aladár], Budapest, KJK.

Kirzner, Israel M. (1992) *The Meaning of Market Process: Essays in the Development of Modern Austrian Economics*. London: Routledge.

Kornai János (1989) *Régi és új ellentmondások és dilemmák*. Budapest, Magvető.

Kornai János (1993) *Útkeresés*. Budapest, Századvég.

Lange, Oskar (1936/1956) *On the Economic Theory of Socialism*. Minnesota: The University of Minnesota Press.

Lavoie, Don (1981) A Critique of the Standard Account of the Socialist Calculation Debate. *The Journal of Libertarian Studies*. Vol. 5., No. 1.

Mises, Ludwig von (1920/2020) Gazdasági kalkuláció a szocialista közösségben. *Carl Menger Intézet blog*. <https://mengerblog.com/2020/11/10/ludwig-von-mises-gazdasagi-kalkulacio-a-szocialista-kozossegeben/>

Mises, Ludwig von (1944/2020) *Bürokrácia*. Ellenpropaganda.

Mises, Ludwig von (1949/1963) *Human Action: A Treatise on Economics*. San Francisco: Fox & Wilkes.

Nove, Alec (1968/1971) *A Szovjetunió gazdaságtörténete*. Budapest, Kossuth.

Nove, Alec (1983/1990) *A megvalósítható szocializmus*. Budapest, KJK.

Robbins, Lionel (1934/1971) *The Great Depression*. New York: Books for Libraries Press.

Rothbard, Murray M. (1976/2011) *Economic Controversies*. Auburn: Ludwig von Mises Institute.

Sweezy, Paul M. (1949) *Socialism*. New York: McGraw-Hill.

Szamuely László (1979) *Az első szocialista gazdasági mechanizmusok*. Budapest, KJK.

Taylor, Fred M. (1929) The Guidance of Production in a Socialist State. *The American Economic Review*, Vol. 19, No. 1.

White, Lawrence H. (2012) *The Clash of Economic Ideas: The Great Policy Debates and Experiments of the Last Hundred Years*. New York: Cambridge University Press.

A tömegek lázadása és az antikapitalista mentalitás. Kis ortegaiánus reflexió

Manapság emberek milliárdjai nyomogatják naphosszat érintőképernyős telefonjaikat. Olyan emberek, akik nem tudják felmondani Ohm-törvényét, ami elemi iskolás tananyag. Az okostelefonok okosabbak használóiknál, amennyiben több évszázados tudományos, műszaki és gazdasági fejlődés testesül meg bennük, abban ahogy mindenki számára elérhető áron bármikor könnyedén beszerezhető. A mobiltelefonok olyan tudást hordoznak, melyről használóik mit sem tudnak, és még csak nem is érzékelik e hatalmas tudást. Az emberek lökhajtásos repülőgépekre szállnak, miközben válogatott kínzásokkal sem lehetne belőlünk kihúzni Newton-törvényeit, de még a víz kémiai képletét sem, miközben a lehető legtermészetesebbnek veszik, hogy összkomfortos otthonaikban kívánságra ivóvíz folyik a falból. A világ, ami mindennapjaikban körbeveszi az embereket – a műholdaktól az aszfaltozott utakon át a fejfájás-csillapító tablettáig – egy hosszú múltra visszatekintő, kifinomult civilizáció produktuma. Az emberek többsége pedig úgy veszi birtokába e világot, mintha az előzmények nélküli volna, és úgy élvezi e magas civilizáció nyújtotta fantasztikus jólétet, hogy közben elemi szinten sincs tisztában annak valós működési elveivel. A tudományos és technikai ismeretekről nem is szólva. A tömegek ugyan megtanulták használni világuk eszközeit, ámde többnyire tudatlanok azok teremtő elveit illetően. Manapság a gyakorló bankvezér őszintén meglepődik annak hallatán, hogy bankja a hitelnyújtással pénzt teremt, a nagyvállalat vezérigazgatója pedig „logisztikai fennakadásnak” nevezi az árkontroll okozta kínálat-csökkenést.

*

Az antikapitalista mentalitást górcső alá vevő könyvében Ludwig von Mises azt írja, a fejlett kapitalista országok átlagpolgárának szemében mindazon gazdagság, mely elődei számára teljességgel ismeretlen volt, valamiféle rejtélyes, közelebről meg nem határozott „*fejlődésnek nevezett dolognak köszönhetően jött létre*”, mely „*folyamat megállíthatatlan*”. Az átlagember úgy véli, a jólét mintegy megtörténik vele; történelmi sorsa kényelemre ítélte az emberiséget. Következésképp a jólétben elkényelmesedett átlagember hajlamos készpénznek venni a civilizáció vívmányait, úgy véli, azok változatlanul fennmaradnak „*bármilyen legyen a társadalom politikai és gazdasági szerveződése*”. Ám a civilizáció nincs mindig ott, és nem is tartja fenn önmagát; a termelőerők fejlődése nem önjáró, a világszellem nem vet magától bukfencet.

*

José Ortega y Gasset *A tömegek lázadása* című klasszikus kötete 1930-ban jelent meg. Művében Ortega egy egyszerű adatról indul ki: Európa lakossága 1800-ig nem érte el a 180 millió főt, majd 1800 és 1914 között – alig több, mint száz év legforgása alatt – a lakosság 180 millió főről 460 millió főre emelkedett, miközben az életszínvonal hasonló ütemben növekedett. Mindez az emberiség történetében korábban soha nem tapasztalt ugrás. Mindössze három nemzedék alatt hatalmas új embertömeg jelent meg a történelem színpadán, és Ortega számára egyértelműnek mutatkozik a 19. század e szárnyaló termékenységének oka: a liberális demokrácia és a modern technika létrejötte, mely utóbbi viszont a kapitalizmus és a tudományos kutatás egyesüléséből született. Éppen ezért Ortega úgy látja, a kialakult új világ sem tartható fenn másként kizárólag a liberális demokrácia, a kapitalizmus és a kísérleti tudomány fenntartásával. Ezekből nincs többé visszaút, csak

a barbárságba. Ugyanakkor művében Ortega aggodalommal állapítja meg, hogy a történelem színpadára lépett új embertömeg abban a hiszemben él, hogy az a jólét, amibe beleszületett, amolyan természeti képződmény, ami egyszerűen ott van, mint a földkéreg, és nem felhalmozott alkotómunka, erőfeszítés, kockázatvállalás, lelemény, zsenialitás és nehezen elérhető emberi erények produktuma. Nem egy magas civilizáció gyümölcse. Az elkényeztetett tömeg közömbös aziránt, honnan származik az általa élvezett jólét, közömbös a civilizációt fenntartó elemi működési elvek iránt, amennyiben természetesnek és magától értetődőnek veszi azt a kifinomult világot, ami számára adatott. Az okostelefon csak van, a lökhajtásos repülőgép szintén csak van, az ivóvíz csak folyik a falból. Ahogy Ortega fogalmaz: *„A világ civilizált, lakója ellenben nem az: meg sem látja a világban a civilizációt, s úgy kezeli, mintha természet volna”*. Ortega a tömegembert ahhoz a gazdag aranyifjúhoz hasonlítja, aki ezüstkanállal a szájában született, és aki olyan életkörülmények között él, amit nem maga teremtett magának, következésképp fogalma sincs jólétének valódi okairól, így fenntartani sem volna képes azt; egy olyan örökös, aki kizárólag örökösként viselkedik. Mindazonáltal a tömegek felelőtlen érzéketlensége a civilizáció alapelvei iránt fenyegetést jelent a civilizációra, amennyiben teljes generációk nem viselkedhetnek aranyifjúként. Mindenek előtt nem lehetnek könnyelmű, szeszélyes vagy naivan romantikus elképzeléseik a világ működéséről, és kiváltképp nem lehetnek teljességgel tudatlanok a dolgok rendjét illetően. Három nemzedék alatt vissza is lehet jutni a középkorba. Ortega szerint a bolsevizmus és a fasizmus annak az elkényeztetett tömegnek a tévelygése, amelyik azt hiszi, civilizáció és bőség magától terem.

*

Felmérések szerint az állítólag megátalkodottan individualista és piacpárti Egyesült Államok polgárainak közel fele támogatja a szocia-

lizmus valamilyen formáját; a fiatalok különösen fogékonyak a szocialista eszmék iránt. Hasonló a helyzet a britek és a németek esetében is.

*

A tömegek lázadása francia kiadásához írt 1937-es előszóban Ortega azt írja, az emberiség privilégiuma, hogy ismerheti múltját. A múlt ismerete igazi kincs, aminek sokkal fontosabb része a múltbeli tévedések emléke, mint a sikereké. Ahogy Ortega fogalmaz: „Az ember igazi kincse a tévedések gyűjteménye, az évezredek által lepárolt, hosszú élettapasztalat”.

2022. július

Az idézetek forrása:

Ludwig von Mises *Az antikapitalista mentalitás*. Ellenpropaganda, 2020.

José Ortega y Gasset *A tömegek lázadása*. Helikon Kiadó, 2019.

A nagyszerű Henry Hazlitt és az infláció természete

Az amerikai Henry Hazlitt a 20. század kiemelkedő gazdasági újságírója, szakírója volt, aki – a *Wall Street Journal*tól a *Newsweek*en át a *New York Times*ig – több száz újságcikkében, valamint több mint két tucat könyvében sallangoktól mentes, világos stílusban terjesztette az általa helyesnek vélt szabadpiaci elveket. Az akkor már az Egyesült Államokban élő, Ludwig von Mises osztrák közgazdász „*országunk és nemzetünk gazdasági lelkiismeretének*” nevezte Hazlittet (akivel baráti kapcsolatot ápolt). Hazlitt több könyvét az infláció témájának szentelte.

*

Pogátsa Zoltán közgazdász, a Soproni Egyetem docense, a *Haszon* magazin novemberi számában adott interjújában a világban jelenleg dúló inflációról beszélve elismeri ugyan, hogy 2020-ban a jegybankok „*öntötték a pénzt a gazdaságba, hogy a koronavírus-járvány gazdasági hatásait tompítsák*”, mindazonáltal úgy véli, hogy „*az energiaárak a ludasak az infláció felpörgésében*”, amihez hozzájárul a nemzetközi szállítási díjak emelkedése vagy épp a chiphiány. Eszerint a dolog a következőképpen áll: a megnövekedett kőolaj- és földgázár, valamint a megnövekedett nemzetközi szállítási díjak magasabb alapanyag-, energia- és szállítási költséget jelentenek a termelőknek, ami aztán magasabb termék- és szolgáltatás árakban jelenik meg. Röviden: a világban tapasztalható infláció ún. *költséginfláció*. Pogátsa Zoltán természetesen nincs egyedül e véleménnyel.

*

Hazlitt úgy vélte, nem létezik olyan, hogy költséginfláció. Az inflációról írt 1960-as kis könyvében (*What You Should Know About Inflation*) egy helyütt azt írja: mindazok, akik költséginflációt emlegetnek, nem ismerik fel, hogy a költség „csak egy másik név az árra”. Az energia-költség semmi egyéb, mint az áramnak és a gáznak az ára; a szállítási költség a szállítás ára; a bérköltség az alkalmazott munkaerő ára. Ezért aztán azt állítani, hogy az inflációt a növekvő költségek okozzák, valójában nem több, mint azt állítani, hogy az árak növekedését az árak növekedése okozza.

*

Manapság annyiféle mikroökonómia tankönyv van használatban, mint égen a csillag, de bármelyiket üsse fel az ember, egyikben sem találkozhat azzal, hogy a javak árát azok termelési költsége határozná meg; ehelyett azzal találkozik (többnyire egy szemléltető Marshall-kereszt kíséretében), hogy a javak árát azok kereslete és kínálata határozza meg. Ha pl. a földgáz vagy a mikrochip kínálata bármilyen okból csökken, akkor – *ceteris paribus* – megemelkedik az ára.

*

Az 1978-as inflációról írt egy másik könyvében (*The Inflation Crisis and How to Resolve It*) Hazlitt a következőt írja: „[A]z árak minden olyan emelkedése, amit nem kísér az emberek pénztárcájában lapuló pénz hasonló növekedése, pusztán az eladások visszaesését eredményezi”. A mikroökonómia tankönyvek e – máskülönben nem túl bonyolult – összefüggést a költségvetési korlát és költségvetési egyenes fogalmak alatt tárgyalják. A dolog mindazonáltal könnyen szemléltethető: tekintsünk egy embert, akinek meghatározott összegű pénz lapul a zsebében, amiből költhet; tegyük fel, hogy az általa rendszeresen fogyasztott egyik termék ára az ötszörösére emelkedik, ám – dacá-

ra a drágulásnak – az illető nem fogja vissza a megdrágult termék fogyasztását, hanem kifizeti érte az ötszörös összeget, ami jelentős kiadást jelent számára; az illetőnek nyilvánvalóan kevesebb pénz marad a zsebében a többi termékre és szolgáltatásra, amiket szintén fogyaszt, így az azok iránti kereslete szükségképpen csökkeni fog; csökkenő keresletük miatt e termékeknek és szolgáltatásoknak vagy az áruk, vagy az eladott mennyiségük fog csökkenni. Mert egyvalami egészen bizonyos: ugyanannyi pénzből az ember nem fogyaszthat mindenből drágábban változatlan mennyiségben; sőt még az sem lehetséges, hogy ugyanannyi pénzből bizonyos termékekből és szolgáltatásokból drágábban ugyanannyit fogyasszon, miközben a többi termékből és szolgáltatásból változatlan áron szintén változatlan mennyiségben; ehhez ui. a pénztárcájában lapuló pénz növekedésére lenne szükség. Ugyanezen megfontolás áll a háztartásokra és a vállalkozásokra is. A gazdaság egészéről elmondható: néhány termék vagy szolgáltatás árának az emelkedése kizárólag a gazdaság szereplőinek javak iránti relatív keresletét változtathatja meg, és ezáltal a relatív árakat, illetve az egyes termékekből és szolgáltatásokból eladott mennyiséget, de inflációt nem okozhat.

*

Egy másik – szándékosan szélsőséges – szemléltető példával élve: tegyük fel, hogy egy ország polgárai valamelyik reggel arra ébrednének, hogy az éjszaka folyamán minden termék és szolgáltatás ára duplájára nőtt, miközben a pénztárcájukban lévő pénz mennyisége változatlan maradt. Nem tartana sokáig az „infláció”: nem kizárt, hogy bizonyos termékeket és szolgáltatásokat az emberek talán dupla áron is hajlandók lennének megvenni, másra viszont kénytelenek lennének kevesebbet költeni, sok dologra pedig egyáltalán nem jutna többé pénzük; a javak iránti relatív kereslet jelentősen megváltozna, ám duplája akkor sem lehetne az árszínvonal a korábbinak. Még

egyszer: ugyanannyi pénzből egyes árukra lehet ugyan többet költeni, de a szükséges pluszpénzt ekkor más áruk keresletétől kell elvonni. Amit viszont biztosan nem lehet, ugyanannyi pénzből mindenre többet költeni, ezáltal tartva fenn minden áru magasabb árát; ahhoz több pénz szükségeltetik a zsebekben.

*

Ha hihetünk Hazlittnek, akkor nem lehet inflációt importálni. Ha pl. megdrágul az import földgáz ára, akkor egyszerűen vagy lecsökken a fogyasztása, vagy többet fizetnek érte; utóbbi esetben minden másra kevesebb költenivaló pénz marad. Az import földgáz áremelkedése megváltoztathatja a javak relatív keresletét a gazdaságban, de nem okoz inflációt. Ugyanez mondható el a nemzetközi fuvardíjak emelkedéséről és a mikrochipekről is. A magasabb importárak okozhatják egy ország életszínvonalának csökkenését, de az infláció nem „gyűrűzhet” be külföldről egy országba.

*

Említett 1960-as könyvében Hazlitt azt írja: *„A bérek növekedése (főként a jelenlegi politikai környezetben) vezethet inflációhoz, de csakis indirekt módon, azaz a pénzkínálat olyan növelésével, ami lehetővé teszi a magasabb bérek kifizetését. Vagyis a pénzkínálat növekedése az, ami ténylegesen az inflációt okozza”*. Az 1978-as említett könyvében pedig a következőt írja: *„A béreknek az „egyensúlyi szintjük” fölé emelkedése egyáltalán nem járna inflációval, ha azt nem előzné meg, vagy járna vele együtt a pénzkínálat növekedése. A bérek növekedése önmagában pusztán a munkanélküliség növekedését okozza”*. Jóllehet, Hazlitt figyelme elsősorban az (akkoriban népszerű) ár-bér spirál kérdésére irányul, mindazonáltal ugyanott hozzáteszi: *„Ugyanez az ok-okozati összefüggés vonatkozik minden ún. „inflációs nyomást” okozó jelenségre”*.

Hazlitt állítása tehát világos: az importárak növekedése, a bérek növekedése, a költségvetési hiány növekedése, illetve mindazon gazdasági folyamatok, amelyek „inflációs nyomást” okoznak, kizárólag indirekt módon képesek tényleges inflációt okozni, nevezetesen, amennyiben képesek kiváltani a pénzkínálat növekedését, ami lehetővé teszi a magasabb árak megfizetését. Ellenkező esetben az „inflációs nyomást” jelentő tényezők, megfelelő vásárlóerő hiányában, legfeljebb a kereslet visszaesését, illetve az áruk relatív keresletének változását okozzák. Amennyiben viszont növekszik a pénzkínálat (a személyi és vállalati hitelek növekedése, a háztartásoknak és a vállalkozásoknak nyújtott állami szubvenció miatt), akkor a magasabb árak dacára sem feltétlenül esik vissza a gazdaságban a kereslet, és a többlet pénz képes fenntartani a magasabb árakat. Az „inflációs nyomás” különféle tényezői valójában *„csak annyiban okoznak inflációt, amennyiben kikényszerítik a pénzkínálat növekedését”*.

*

Hazlitt okfejtése természetesen egyáltalán nem zárja ki azt, hogy amennyiben a relatív árak változása elkerülhetetlen, akkor az (a pénzkínálat bővülése okozta) magasabb árszínvonal mellett ne menjen végbe. Vagyis ebben az esetben ugyanúgy megtörténik az elkölthető pénzek átcsoportosítása a gazdaságon belül a relatíve megdráguló termékek és szolgáltatások felé, de a többi termék és szolgáltatás ára, kisebb relatív keresletük ellenére, nominálisan szintén magasabb lesz, mint volt korábban. Ahogy az 1970-es évek Nagy Inflációja alatt ténylegesen történt; meg történik nagyjából folyamatosan.

*

A koronavírus-járvány 2020-ban végig söpört a glóbuszon, gazdasági recessziót és növekvő munkanélküliséget okozva mindenhol.

Dacára ennek, a háztartások és vállalkozások zsebében (bankszámláján) lapuló pénz mennyisége 2020-ban látványosan megemelkedett mind az Egyesült Államokban, mind az EU tagországaiban. A pénzkínálat rekord mértékű növekedése kéz a kézben járt a különböző kormányok gazdaságmentő intézkedéseivel, melyek hatására 2020-ban a költségvetési deficitek az egekbe emelkedtek; a deficiteket finanszírozó államkötvények túlnyomó része a jegybankoknál landolt. És amikor 2021 elején újraindult az élet, az infláció mindenhol meredek emelkedésbe kezdett.

*

Az árszínvonalat, és ezáltal az infláció mértékét, a pénz kínálat és kereslete határozza meg, és nem a javak kínálat és kereslete. A különböző javak árának változása önmagában nincs hatással az általános árszínvonalra. Egyes javak árváltozása csak annyiban hat az általános árszínvonalra, amennyiben azok indirekt módon hatással vannak a pénz kínálatára és keresletére. Mindazonáltal a konkrét inflációs folyamatok értékelése során érdemes szem előtt tartani a magyar származású angol közgazdász, a néhai Thomas Balogh (alias Balogh Tamás) meglátását, miszerint az inflációs folyamatok elemzése nem könnyű feladat, mert *„számos tényező (...) jut szerephez, a közöttük lévő kölcsönhatás erőteljes, s nehéz azonosítani a kauzális összefüggések irányát. Egybefonódik ok és következmény (...)”*. És legalább ennyire érdemes Henry Hazlitt meglátásait szem előtt tartani.

2022. december

Az idézetek forrása:

Hiválovits András (2022. November) Meddig gyengül még a forint?
Interjú Pogátsa Zoltánnal. *Haszon Magazin*.

Hazlitt, Henry (1960/2007) *What You Should Know About Inflation*.
Ludwig von Mises Institute.

Hazlitt, Henry (1978/2009) *Inflation Crisis and How to Resolve It*.
Ludwig von Mises Institute.

Balogh Tamás (1982/1994) *Mit ér a hagyományos közgazdaságtan?*
KJK.

Szigorúan ellenőrzött kínaiak

Tavaly jelent meg idehaza a finn szerzőpáros, Katarina Baer újságíró és Kalle Koponen fotóriporter közös könyve, a *Kínai való világ: A legjobban kontrollált ország* című kötet (Baer-Koponen, 2022). Egy döbbenetes adat a műből: 2020-ra már több mint 400 millió térfigyelő kamera működött az országban (más forrás szerint 600 millió). Pekingben és Sanghajban külön-külön több mint egymillió. Eközben a kínai vezetés szó szerint hatalmas „facebook” adatbázist hoz létre azért, hogy a térfigyelő kamerák valós idejű képfolyamából arcfelismerő szoftverek segítségével bármelyik kínai személyt azonosítani lehessen. Ez nem science fiction. A dél-kínai Sencsen városában a nagyobb kereszteződéseknél – megszégyenítő céllal – nagyméretű LED-es kijelzőkre vetítik ki a pirosan áthaladó emberek arcképét; Ningpo városában a hasonló LED-es kijelzők a beazonosított személy nevét és személyi igazolványának számát is megjelenítik. És miközben az iskolai osztálytermekbe kamerákat szerelnek fel azért, hogy a diákok arckifejezéseit és reakcióit analizálhassák, addig a kínai rendőrség olyan technológiát fejleszt, amivel az emberek pusztán a járásuk alapján azonosíthatók lesznek, és ezáltal maszkban, hátulról, illetve nagyobb távolságból is felismerhetőkké válnak. Dacára e disztópikus fejleményeknek, némelyek úgy vélik, erős túlzás lenne mind ebben az orwelli Nagy Testvér figyelmét gyanítani, mondván, vannak országok, ahol népességarányosan relatíve több térfigyelő kamera működik, illetve az adatgyűjtés jelenleg inkább tartományi szinten történik, nem országosan. Ám e vélekedés meglehetősen jóhiszemű annak fényében, hogy Kínában több tucat hatóság használ álcázott drónokat a polgárok megfigyelésére, és az okoseszközeiken keresztül valószínűleg szintén tömegesen figyelik az embereket. Nem beszélve arról, hogy éjjel-nappal kémszoftverek pásztázzák a kínai internetet

érzékeny témákra vadászva, és több millió cenzor évente több száz-ezer cikket, közösségi médiás bejegyzést és chat-üzenetet távolít el (ezek valós nagyságrendek), illetve a titkosszolgálat eleve „kínai tűzfallal” („Aranypajzs-projekt”) zárja el a külső információkat (ahogy pl. nincs Google, Facebook, Twitter, Instagram sem Kínában, viszont van nekik kínai megfelelőjük). És egy olyan ország esetében, ahol átnevelőtáborok működnek „szakképzési központ” néven, nincs különösebb ok jóhiszeműnek lenni a társadalmi kreditrendszernek nevezett, több tartományban már bevezetett, kísérleti programot illetően sem, amely kreditrendszernek nem titkolt célja, hogy megfigyelje és értékelje az emberek viselkedését, hogy azok aztán egyfajta bonus-malus besorolás alapján nyerjenek hozzáfért bizonyos javakhoz és szolgáltatásokhoz. Pekingben például kreditpontokat vonnak le azoktól, akiket a térfigyelő kamerák rajtakapnak azon, hogy a metrókocsiban esznek. Attól, hogy a kreditrendszer mostanáig országosan nem egységes, a dolog nem kevésbé rémisztő, és tévedés volna bagatellizálni. Nincs különösebb ok egy egypártrendszerű diktatúrát illetően jóhiszeműnek lenni.

*

Diktatúrákban szokás tömegesen megfigyelni, kontrollálni és manipulálni az embereket. A titkosrendőrség, a besúgóhálózat és a megfigyelt személyekről vezetett kartotékok az elnyomó rezsimek elmaradhatatlan tartozékai. Kínában a társadalmi kreditrendszer tkp. a régóta működő ún. dang'an (káderlap-rendszer) 21. századi modernebb és szofisztikáltabb változata, aminek a kínai emberek – a rezsím által elvárt – helyénvaló viselkedésének ellenőrzése és szankcionálása a célja. Mindemellett tudott, hogy Hszi Csin-ping 2012-es hatalomra kerülésével a pekingi vezetés egy, a korábbinál keményebb, represszív irányhoz tért vissza (Aust-Geiges, 2022). Sötétebb időket idéz, hogy 2018-ban az Országos Népi Kongresszus eltöröl-

te az államfő hivatali idejének korábbi kétszer öt évre történő korlátozását, így Hszi akár élete végéig hatalomban maradhat (jelenleg a harmadik ciklusát tölti). Az egyetemi hallgatóknak kötelezően részt kell venniük egy „Hszi Csin-ping gondolatai” című kurzuson, illetve Hszi gondolatai a Kínai Kommunista Párt alapszabályába is bekerültek, 2018-tól pedig a kínai alkotmányba; a vezetőt övező személyi kultusz kezd Mao Ce-tungéra emlékeztetni. Röviden: az egyértelműnek tűnik, hogy a „digitális diktatúra” kiépítésével Kína szintet lépett az állampolgárok megfigyelésében, az viszont már kevésbé egyértelmű, hogy ennek oka az egy évtizede kezdetét vett Hszi-féle neo-szta- linista fordulatban keresendő, vagy egyszerűen arról van szó, hogy a diktatúrákra egyébként mindenkor jellemző tömeges megfigye- lés számára a technikai fejlődés mostanra újabb szédítő dimenziókat nyitott, amit a kínai vezetés ki is használ. Persze egyik ok sem külö- nösebben megnyugtató.

*

Immáron több mint tíz évvel ezelőtt, egy 2011 nyarán – „Kínáé lesz a 21 század?” címmel – Torontóban megtartott nyilvános vitán Fareed Zakaria újságíró fontos észrevételt tett: ahogy növekszik Kína gaz- dasága, úgy növekszik vele a kínai középosztály, melynek váro- si, képzett és jólétben élő tagjai egyre nagyobb beleszólást akarnak majd a politikába, és nem világos, hogy a pekingi vezetés miként fogja kezelni az előálló helyzetet (Griffiths, 2011). Zakaria észrevé- tele kimondatlanul is az ún. Lipset-hipotézisre utal, mely szerint mennél gazdagabb egy ország, annál valószínűbb, hogy demokra- tikus rendet fog fenntartani, amennyiben a növekvő életszínvonal („általános jövedelemszint”) idővel előmozdítja egy ország demok- ratizálódását („a demokratikus politikai normák iránti fogékony- ságot”). Mivel a gazdasági fejlettség és a demokratikus politikai rendszer közötti kapcsolat meglehetősen sokrétűnek mutatko-

zik (kezdve a gyarmati múlttól egészen az uralkodó vallásig), így az elméleti közgazdászok maguk közt bizonyára elvitáznak még erről egy darabig, de ha nem számítjuk az olajexportőr országokat (ahol az életszínvonal kétségkívül kevésbé függ a humán- és fizikai tőke felhalmozásától), akkor egyértelmű empirikus összefüggés fedezhető fel egyfelől egy ország gazdaságának fejlettsége, másfelől a stabil demokrácia között (Barro, 2005). Ázsiában Dél-Korea, Tajvan és Hongkong példája is inkább megerősíteni látszanak Lipset hipotézisét, miként az is látszik, hogy egy gazdaságilag alulfejlett országban nehéz tartósan fenntartani a demokráciát, ahogyan azt a szubszaharai Afrika nem egy esetben tanúsítja. Lipset maga leginkább a növekvő középosztályban és az oktatás tömegessé válásában látta a gazdaság fejlődésének a demokratikus berendezkedést előmozdító hatását. Ahhoz pedig nem férhet kétség, hogy az elmúlt másfél-két évtizedben a kínai középosztály gyors ütemben növekedett, és tekintettel a hatalmas populációra, száma mára – OECD mércével mérve is – százmilliós nagyságrendű, ami tovább fog növekedni. Már jelenleg is minden harmadik gépkocsit Kínában értékesítenek a világon, ahogy minden ötödik iPhone-t szintén. A járvány kitörését megelőző évben, 2019-ben a kínai állampolgárok összesen 300 millió üdülési és üzleti célú utazást tettek, ebből 160 milliót külföldre. A beiskolázási arány a felsőoktatásban közel 60 százalék, ami 30 százalékponttal emelkedett az elmúlt 10 évben, és ami 35 millió fiatalt jelent. És szemernyi kétség sem lehet afelől, hogy a pekingi vezetésében régtől ismerik Lipset munkásságát, és még az sem kizárt, hogy a Zakaria által 2011-ben felvetett kihívásra Hszi Csin-ping és a 400 millió térfüggyelő kamera volt a válaszuk, azaz a megfigyelés és kontroll fokozása. Ami persze csak egy amolyan kósza felvetés a részemről; ha úgy tetszik, egy hipotézis. Tudjuk, Hszi Csin-ping (akkor még mint a párt központi bizottságának titkára) volt a 2008-as pekingi olimpia előkészítő bizottságának vezetője. Meglehet, az olimpiai játékok páratlan biztonsági intézkedéseinek előkészületei

során Hszi egyszerűen csak beleszeretett a térfigyelő kamerákba és detektoros kapukba.

*

Lipset-hipotézis ide vagy oda, a szocialista rezsimek sokáig kitar-
tanak, és az olyasfajta tárgyalásos hatalomátadás, mint ami nálunk
vagy a lengyeleknél történt, nem túl általános. Mindazonáltal van ok
az optimizmusra. Aki látott már kínai nagyvárost és kínai fiatalot, az
tudja, hogy annak a rezsimnek leáldozott. Úgy tűnik, hogy a moder-
nizáció útjára lépő társadalmak az egyetlen létező mintát követik –
a nyugatit. Minek okán a modern társadalmak idővel egyre jobban
hasonlítanak egymásra; az életmódok és fogyasztói szokások idő-
vel egyre inkább hasonulnak. A kínai nagyvárosokban élő fiatalok
– dacára minden politikai indoktrinációnak és térfigyelő kamerá-
nak – kezükben az okostelefonnal, Adidas felsőben, a gyorsvasúton
utazva a toronyépületek árnyékában, már beléptek a „történelem
végébe”. És ahogy a kínai középosztály egyre növekszik, idővel egy-
re újabb és újabb fiatal korosztály teszi majd ugyanezt. Beleértve
a politikai elit csemetéit is, akik – ellentétben Hszi Csin-pinggel
– már nem akarnak az új kínai császár lenni (legfeljebb az éjszakai
élet császárai). Gyanítom, a mai városi, tanult fiatalokból kikerü-
lő jövőbeli politikai vezetés nem akar majd utóvédharcot vívni egy
régén elvesztett csatában. Belátják, hogy apáik is már csak utóvéd-
harcot vívtak, amit legkésőbb akkor vesztek el végérvényesen,
amikor megengedték nekik, hogy teljesen rácsússzanak a TikTokra.
Bizonyos dolgok végérvényesen elmúlnak, és jó, hogy elmúlnak.
Kamerákkal vagy nélkülük.

2023. április

Hivatkozások:

Baer, Katarina - Koponen, Kalle (2022) *Kínai való világ: A legjobban kontrollált ország*. Budapest: HVG Könyvek.

Aust, Stefan - Geiges, Adrian (2022) *Hszi Csin-ping: A világ legnagyobb hatalmú embere*. Budapest: Corvina Kiadó.

Griffiths, Rudyard (ed.) (2011) *Does the 21st Century Belong to China? The Munk Debate on China*. Toronto: House of Anansi Press.

Barro, Robert J. (2005) *A gazdasági növekedést meghatározó tényezők*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Rövid reflexiók az Egyesült Államok hanyatlásáról

Az Egyesült Államok nagyhatalmi státuszának állítólagos hanyatlása nem új keletű. Magukon az USA polgárain is időről időre eluralkodik a pánikhangulat amiatt, hogy országuk hanyatlik, vagy legalábbis veszít nagyhatalmi pozíciójából. Mióta 1941-ben Henry Luce sajtómágnás „*Amerika évszázadának*” nevezte a 20. századot (a *Life* magazin az év februári számában), legalább féltucat alkalommal lángolt fel az USA-ban a hanyatlás-érzés: miután a Szovjetunió felbocsátotta az első műholdját 1957-ben, miután Nixon elnök a többpólusú világrend beköszöntéről beszélt az 1960-as évek végén, aztán az 1973-as olajembargó és a meglóduló infláció után, a Japán gazdasági csoda csúcson az 1980-as évek közepén, majd Reagan elnök költségvetési és kereskedelmi deficitje idején az 1980-as évek végén, a 2001. szeptember 11-i terrortámadásokat követően, később a 2008-as gazdasági és pénzügyi válság után, majd a 2012-es „költségvetési szakadék” okán Obama elnöksége alatt. Ahogy Robert Kagan megállapítja, az amerikaiak a második világháború óta eltelt minden egyes évtizedben aggódtak csökkenő befolyásuk miatt, és idegesen szemlélték, ahogy más hatalmak épp a fejükre igyekeznek nőni. Sokan úgy vélik, az Egyesült Államok nagyhatalmi helyzete jelenleg is hanyatlik Kína felemelkedése miatt, a koronavírus-járvány miatt, az afganisztáni kivonulás miatt vagy az ukrán-orsz háború miatt. A renminbi minden héten letaszítja az amerikai dollárt a trónról, Biden elnök tegnap nem találta az ajtókilincset, a nemzetközi helyzet fokozódik.

*

A közhangulat gyorsan változhat, miként a dolgok állása. 1987-ben jelent meg Paul Kennedy angol történész *A nagyhatalmak tündöklése és bukása* című kötete, ami instant sikert aratott az Egyesült Államokban, és szerte a világban; a mai napig népszerű olvasmány. A kötetnek leginkább azon megállapítása kapott figyelmet, mely szerint az Egyesült Államok egy „birodalmi túlterjeszkedésben” szenvedő szuperhatalom, ami túlzott nemzetközi kötelezettségvállalásai és túlzott védelmi kiadásai okán közel áll az összeomláshoz, és ezáltal ahhoz, hogy beálljon a történelemből ismert kimerült és csődbe jutott birodalmak hosszú sorába. Az 1987-es októberi tőzsdekrach megfelelő hangulati háttérrel biztosított ennek az üzenetnek, miként az amerikaiak afölötti aggodalma, hogy az USA pusztán néhány év leforgása alatt a földkerekség legnagyobb hitelezőjéből adós ország lett a '80-as évek közepére. Mindezt kiegészítette a feltartóztathatatlan Japán növekedéséről szóló, akkoriban felettébb közkeletű narratíva. Az 1987-es évet megelőző negyed évszázad során Japán gazdasága átlagosan évi 6 százalékkal növekedett, ezért vezető értelmiségiek (pl. a prominens közgazdász Lester Thurow) tudni vélték, hogy a 21. század Japáné lesz, mert az államilag irányított japán gazdaság felette áll az Egyesült Államok piacorientált kapitalizmusának. Emellett komoly emberek jósltak háborút az Egyesült Államok és állítólagos nagyhatalmi kihívója, a felkelő Nap országa között. Michael Crichton *Gyilkos nap* című 1992-es nagy sikerű regényében (amiből film is készült Sean Connery főszereplésével) azt tanácsolta az amerikaiaknak, fogadják el a tényt, hogy Japán a világ vezető gazdasági hatalma. Amolyan köztudomású ténykényt kezelték, hogy Japán be fogja kebelezni az Egyesült Államokat, az MBA-hallgatóknak pedig azt tanították, lessék el a japánok üzleti trükkjeit. De miként is álltak a dolgok valójában 1992-ben? A Szovjetunió, amire sokkal inkább illett a „birodalmi túlterjeszkedés” diagnózisa, mint az USA-ra, 1992-ben már nem létezett; összeomlott, hogy beálljon a csődbe jutott birodalmak hosszú sorába. A Szovjetunió összeomlásával – az állítólag hanyatló –

Egyesült Államok maradt a világ egyetlen globális hatalma; 1992-ben beköszöntött az ún. egypólusú világrend. A japán ingatlanbuborék 1992-es év eleji kidurranása pedig olyan ütést mért a kelet-ázsiai szigetország gazdaságára, hogy azóta is csak tántorog, és az elmúlt három évtized fényében meglehetősen ironikusnak hangoznak azok a korábbi kijelentések, hogy Japán lesz a következő „szuperállam”. 1992-ben jelent meg Francis Fukuyama *A történelem vége és az utolsó ember* című kötete, ami instant sikert aratott az Egyesült Államokban, és szerte a világban. Fukuyama kötetét, mint az amerikai demokrácia és kapitalizmus felsőbbrendűségének manifesztumát ünnepezték. Míg 1987-ben Paul Kennedy volt az ünnepeelt szerző, addig öt évvel később, 1992-ben egy japán származású amerikai, Francis Fukuyama. A világban szinte minden egy csapásra megváltozni látszott. Kennedy a maga részéről később elismerte, hogy tévedett.

*

Míg Paul Kennedy 1987-es kötetének azon elképzelése, miszerint negatív kapcsolat állna fenn az országok védelmi kiadásainak nagysága és gazdasági teljesítménye között, mára többnyire elutasításra talál, addig a kötet alapvető koncepciója, miszerint hosszabb távon egyértelmű összefüggés áll fenn valamely ország gazdasági teljesítménye és nagyhatalmi státusza között, széles körben polgárjogot nyert. Manapság közhelyszámba menő felvetés, hogy egyes országok, régiók vagy akár egész kontinensek világban betöltött relatív hatalmi státuszát hosszabb távon relatív gazdasági erejük határozza meg. Azaz, valamely ország, régió vagy kontinens gazdasági felemelkedése magával hozza világban betöltött relatív hatalmi státuszának növekedését (minként gazdasági hanyatlása, annak csökkenését). E megfontolás alapján tekintették Japánt az Egyesült Államok kihívójának az 1980-as évek végén, és döntően ezen az alapon tekintik manapság Kínát az új kihívónak; illetve általában Ázsiát a Nyugat kihívójának.

Ahogy Kishore Mahbubani indiai származású szingapúri diplomata 2018-as kis könyvében („*A Nyugat nem bírta tovább?*”) sokatmondóan megállapította: az időszámításunk kezdetétől a 19. század második évtizedéig eltelt közel két évezredben mindvégig Kína és India voltak a glóbusz két legnagyobb gazdasága, Európa és Észak-Amerika csak az elmúlt két évszázadban kerekedtek felül. Következésképp, hosszú történelmi távlatból tekintve az utolsó két évszázad pusztán történelmi rendellenességnek tűnik, és az, aminek az elmúlt néhány évtizedben a tanúi lehetünk, nevezetesen annak, hogy a világgazdaság súlypontja az észak-atlanti térség felől fokozatosan Ázsiába tolódik át, leginkább visszatérés e történelmi normalitáshoz. A 21. században a népesség és a termelés újra Ázsiában koncentrálódik. Kína „*olyan hatalmas ország, hogy mellette eltörpül az Egyesült Államok*”, ahogy Fareed Zakaria fogalmazta meg 2008-as *A posztamerikai világ* című kötetében. Kétségtelen, Sanghaj egymagában népesebb, mint Kentucky, Louisiana, Minnesota, Oregon és Tennessee államok együtt; ötször népesebb, mint Norvégia. Sanghaj pénzügyi központja alig kisebb, mint egész Chicago. A 21. század Kínáé lesz, vélekednek sokan, hiszen eddig is Kínáé volt többnyire mindegyik évszázad. Ahogy Kína felemelkedésének elragadtatott szószólója, Peter Frankopan angol történész 2019-es *Új selyemutak* című ünnepelelt kötete hirdeti: régen minden út Rómába vezetett, ma Pekingbe vezet.

*

Az első világháború kitörését megelőző több, mint negyven évben Argentína gazdasága átlagosan évi 6 százalékkal növekedett, és e növekedés megállíthatatlannak ígérkezett. Argentína gazdagabb ország volt Németországnál, Franciaországnál, Olaszországnál. 1910-ben sokak számára tűnhetett megalapozott feltevésnek, hogy a 20. század Argentínáé lesz. Ám a történelem útjai kifürkészhetetlenek:

a latin-amerikai országról manapság a futball és a tangó mellett az államcsődök, a valutaválságok és a hiperinfláció véget nem érő sorozata juthat leginkább eszünkbe. Argentína 20. századi történelme valójában annak lett iskolapéldája, hogy egy gazdag ország miként képes kitartó munkával leküzdeni magát a fejlődők közé. Az argentin gazdaság válságról válságra bukdácsolt a múlt század során (az elmúlt hetven év harmadában recesszióban volt), miközben demokratikus és diktatórikus időszakok váltották egymást. Argentína gazdasága valójában sosem volt modern: a gyors növekedés első világháborút megelőző évtizedei alatt a gazdaságot döntően a mezőgazdasági termékek (szarvasmarha, nyersbőr, gabona) exportja húzta, melynek legfőbb haszonélvezője a földbirtokos elit volt, ami politikai befolyását kihasználva akadályozta az ország szükséges iparosítását; erre válaszul következett – az Argentínában mai napig népszerű – peronista gazdaságpolitika, ami a központi tervezés, az importhelyettesítő iparosítás, a protekcionizmus és a populista jövedelem-újraelosztás politikáinak keveréke, és ami látványosan nem működött.

*

Ha valaki 1850-ben azt jósolja, hogy az Egyesült Államok száz éven belül világhatalommá válik, az illetőt nem vették volna komolyan. Európában 1900-ban valószínűleg csak kevesen gondoltak arra, hogy két évtizeden belül – korábban soha nem tapasztalt méretű – háború pusztít majd az öreg kontinensen, melyben milliók halnak meg, és melynek eredményeképp négy birodalom bomlik fel, és számos új ország jön létre. Ha valaki 1950-ben azzal áll elő, hogy Japán és Németország fél évszázadon belül a glóbusz második és harmadik legjelentősebb gazdaságai lesznek, az illetőt egyszerűen megmosolyogták volna. Ahogy a Németország felett aratott második világháborús győzelmet követően sem gondoltak sokan arra, hogy Anglia másfél évtizeden belül lényegében elveszti gyarmatbirodalmát. Talán

gondolt arra valaki 1970-ben, hogy pár évized, és a Dél-kínai-tengert érintő területi vitában Vietnam az Egyesült Államok segítségére támaszkodik majd Kínával szemben? 1980-ban kevesen számítottak rá, hogy bő egy évtized múlva a Szovjetunió megszűnik. Vajon Noam Chomsky számított rá 2003-ban, hogy a palaforradalom eredményeképp másfél évtized múlva az Egyesült Államok – megelőzve Szaúd-Arábiát és Oroszországot – a glóbusz legnagyobb olajtermelője lesz? Ha valaki 1980-ban azt állítja, hogy 2023-ban Kínáé lesz a második legnagyobb gazdaság, és Kína lesz az Egyesült Államok nagyhatalmi kihívója, harsány derűtség lett volna az illető jutalma. Épp így néhány évtizede még képtelenségnek tűnt az elektromos autó, az okostelefon vagy a mesterséges intelligencia, ami mesekönyveket ír. Ez utóbbira másfél éve sem gondoltunk volna. Valójában az élet minden területéről hosszasan lehetne sorolni a hasonló változásokat. A világunk húsz, harminc, ötven év múlva másmilyen lesz, mint amilyen jelenleg. Olyan, amire 2023-ban talán nem is gondolunk; olyan, amin csak derülnénk, ha valaki előállna vele. George Friedman szerint a hagyományos geopolitikai elemzés legfőbb hibája, hogy mélységesen hiányzik belőle a fantázia. Az aktuális trendek egyszerű, kritikátlan extrapolációja valószínűleg naiv és megtévesztő. Talán csak az nem lenne meglepő, ha a következő két-három évtizedben lenne még argentin államcsőd. Van, ami mégsem változik.

*

Miként Joseph Nye 2015-ös *Véget ér-e az amerikai évszázad?* című könyvében megállapítja, egy ország hanyatlása jelentheti egyfelől külső hatalmának csökkenését, másfelől belső állapotának romlását. Míg az első egyfajta relatív hanyatlás, addig a második abszolút; a kettő gyakorta összefügg, de nem szükségképpen. Éppen ezért érdemes leszögezni: az Egyesült Államok esetében az abszolút hanyatlásnak semmi nyoma. Épp ellenkezőleg, népessége fiatal és gyorsan

növekszik, várható élettartama folyamatosan emelkedik, és az olyan átmeneti visszaesések ellenére, mint a 2008-as pénzügyi válságot követő recesszió vagy a 2020-as pandémia okozta recesszió, az USA gazdasága évtizedről évtizedre meredeken növekszik. Az Egyesült Államoknak, ennek a fejlett és prosperáló országnak, a hanyatlása legfeljebb viszonylagos lehet, és többnyire így is szokták azt érteni: Amerika évszázadnak más országok felemelkedése vet véget. Az amerikaiak menetrendszerű pánikhangulata is sokkal inkább e relatív hanyatlásnak szól, mintsem valamiféle belső visszafejlődésnek.

*

Vasuki Shastry indiai szerző, az IMF és a Standard Chartered Bank egykori munkatársa, *Ázsia tündöklése és bukása?* című 2021-es kötetében úgy véli, az Ázsia évszázada körüli hírverés nagyrészt szimpla sikerpropaganda; főként egy, az üzleti élethől, a médiából és a tudományos közösségekből származó kiváltságos elit csinálja a felhajtást, akik sokkal inkább Ázsia nagyvárosi központjainak csillogó fényeit ismerik, mintsem a távolabb eső vidékeket. Nem vitatva a látványos eredményeket, Shastry úgy látja, Ázsia felemelkedése nincs eleve elrendelve, a fényes jövőbe vezető úton taposóaknak sorakoznak. Növekvő társadalmi polarizáció, korrupció, járadékvadászat, gerontokrácia, elöregedés, növekvő szociális elégedetlenség, környezetszennyezés és belső migráció csak néhány azon súlyos problémák közül, amik Ázsia országait – köztük Kínát – terhelik. Fejlődésük eredményeképp az ázsiai országok – sajátos problémáik mellett, mint pl. a gyerekházasságok, szexturizmus, menyasszonyhiány – egyre inkább azokkal a problémákkal kénytelenek szembesülni, amelyekkel a nyugatiak is szembesülnek. Ennek okán Ázsia sem lesz kevésbé sérülékeny, mint a Nyugat.

*

Az Egyesült Államok relatív hanyatlásának narratívája elkerülhetetlenül a potenciális kihívókra irányítja a figyelmet, és ahogy Robert Kagan *Made in America* című 2012-es könyvében megállapítja, az épp gazdasági csodát produkáló országok többnyire egyike sem szokott – nyílt vagy rejtett – problémáktól mentes lenni. A tapasztalat arra tanít, hogy a gyorsan felemelkedő országok előbb-utóbb olyan nehézségekkel találják szembe magukat, amik aztán megakasztják addigi felfelé ívelő pályájukat. Egy 2011-es nyilvános vitában Henry Kissinger amellettt érvelt, hogy Kína a 21. században leginkább azokkal a súlyos belső problémákkal lesz elfoglalva, amiket épp szédületes növekedése hív életre, és főként belső stabilitásának megőrzése fogja majd érdekelni. Következésképp sem ideje, sem ereje nem lesz a világ dolgaival foglalkozni, legfeljebb közvetlen külső környezetére fog figyelmet fordítani. Persze távolról sem szükségszerű, hogy Kína végül Argentína vagy Japán sorsára jusson; nem minden pánik bizonyul utólag vaklármának. Mindazonáltal, ha a történelemnek van tanulsága, akkor az, hogy bármikor bármi megtörténhet, és miközben a világ az Egyesült Államok bukására és Kína diadalára készül, meglehet, a naptár már újra 1987-et mutat.

*

Daron Acemoglu és James Robinson 2012-es *Miért buknak el nemzetek?* című közös könyvükben amellettt érvelnek, számos történelmi esetpéldával demonstrálva állításukat, hogy hosszabb távon a hatékonyabb, mert nagyobb adaptivitást lehetővé tévő politikai- és gazdasági intézményrendszerrel rendelkező országok képesek prosperálni. A politikai pluralizmus, a szabadversenyos kapitalizmus, a gondolati- és tudományos szabadság intézményes rendszere sikere- sebb, mint a politikai diktatúra, az irányított gazdaság, a cenzúra és tekintélyelvűség.

*

A Foreign Affairs 1988-as év végi számában megjelent hosszú esszéjében („USA: Hanyatlás vagy megújulás?”) Samuel Huntington úgy vélte, a hanyatlás-érzés időről időre visszatérő hullámai valójában jót tesznek az Egyesült Államoknak, amennyiben éberen tartják az amerikaiak veszélyérzetét; a hanyatlás Kennedy-féle szószólói pedig nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy jövődöléseik végül megghiúsuljanak. Évekkel később, 1996-os *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* című világhíres kötetében Huntington maga szintén a nyugati dominancia korának közelgő végéről értekezett.

*

Az Egyesült Államok hanyatlása nem tűnik küszöbön állónak. De ahogy mondani szokás, igény azért lenne rá. Míg az amerikaiak többségét időről időre elfogja az országuk hanyatlása miatt érzett aggodalom, addig a világ más tájain élők között sokan tenyerüket dörzsölve várják az Egyesült Államok bukását. Kína felemelkedése és a többpólusú világ beköszönte fölötti lelkesedés háttérében sok esetben szimpla Amerika-ellenesség áll, miként az eurázsianizmus és az egyéb pánázsiai eszmék népszerűsége mögött szintén.

*

„*Jósolni nehéz, különösen, ami a jövőt illeti*”, szól Mark Twain sokat idézett bölcsessége. Az USA és Kína, a Nyugat és a Kelet rivalizálása folytatódni fog. Érdekes ugyanakkor megfontolni: míg az Egyesült Államokban nem épültek pagodák ezrével az elmúlt évtizedekben, és az amerikaiak nem kezdtek el tömegesen hanfut hordani és riksával közlekedni, addig Kínában gomba módra elszaporodtak a felhőkarcolók, a kínai emberek pedig elkezdtek öltönyt és kosztümöt hordani,

metróval és személygépkocsival közlekedni. Nem 400 millió amerikai tanul kínaiul, hanem 400 millió kínai angolul. Miként 2014-es *Merre tart Kína?* című kis könyvében Francesco Sisci olasz sinológus megállapítja: *„kétség sem férhet hozzá, hogy Kína idomul a Nyugat értékei által meghatározott világhoz, nem a Nyugat Kínához”*. A modernizáció útjára lépő társadalmak az egyetlen létező mintát követik, a nyugatit. Ennek okán a modern társadalmak idővel egyre jobban hasonlítanak egymásra; az életmódok és fogyasztói szokások idővel egyre inkább hasonulnak. A világon mindenhol egyre több ember alszik, zuhanyozik, öltözködik, dolgozik, eszik, iszik és utazik úgy, mint a nyugatiak. A tudomány, a technika, az orvoslás mindenhol nyugati. Ázsia azért emelkedik, mert nyugatosodik. Úgy tűnik, ahelyett hogy hanyatlana, a Nyugat mindenhol inkább virágzik, és soha a történelem során nem dominálta még ennyire a világot.

2023. június

Az Amerika- és Nyugat-ellenességről. Rendszertelen reflexiók

Az Amerika- és Nyugat-ellenesség nem új keletű. A 20. század során a szovjet propaganda vég nélkül hirdette a hanyatló Nyugat imperializmusát, melynek a hidegháború évtizedeiben az Egyesült Államok volt a legfőbb céltáblája (egy gyarmatbirodalommal soha nem rendelkező ország). A keleti blokk országaiban negyven éven át szították a Nyugat elleni gyűlöletet. Az „amerikai demokrácia dicsérete” vagy a „Nyugat előtti hajbókolás” büntetőjogi kategóriák voltak a Szovjetunióban. Oroszországban mai napig széles körben elterjedt vélekedés, hogy a Nyugat tudatosan próbálja tönkretenni az orosz gazdaságot azért, hogy megszerezhesse az ország nyersanyagforrásait. Az orosz politika pedig cinikusan rájátszik a szovjet időkből örökölt Nyugat-ellenes érzésekre. A történelem újabban megint a Nyugat rémtetteiről és a nem-nyugati világ ártatlanságáról szól, mint *anno* a hidegháborús propagandában; a nyugati kapitalisták újfent kolonizálni akarják a világot. Amerika szokásos ostorozásán túl, Putyin többször hivatkozott nyilvánosan az ún. „aranymilliárd” néven futó konspiráció-elméletre. Nemrég pedig egy vezető orosz politikus – Khomeinit megszegyenítő lendülettel – „sátánozta” a Nyugatot.

*

A 20. század legnagyobb imperialista, gyarmatosító birodalma a Szovjetunió volt, közel ötszáz-millió alattvalóval. (A csalódott kínai és nyugati maoisták az 1960-as évektől rendre hangot is adtak ennek.) A hidegháború évtizedeiben a Vörös Hadsereg – egyebek mellett – megszállás alatt tartotta Magyarországot. A Szovjetunió által 1947 októberében meghirdetett Zsdanov-doktrínában tkp. volt némi

igazság. *„Két táborra oszlott a világ: az egyik oldalon az imperialista és antidemokratikus tábor (...) a másik oldalon az antiimperialista és demokratikus”.*

*

Az 1954-ben svájci emigrációban meghalt Ivan Iljin orosz fasiszta filozófust Putyin elnök emelte föl Oroszország új szellemi iránytűjének. Putyin rendszeresen idéz Iljin műveiből, és legfőbb *spiritus rector*ként hivatkozik rá. Iljin úgy vélte, a Nyugat célja mindig is *„Oroszország szétszaggatása volt, hogy nyugati uralom alá hajtja, feldarabolja, részeire bontsa, és végül eltörölje”.* A *homo sovieticus* füleinek mindezek egyfelől ismerős szavak, másfelől hihető szavak: az orosz emberek többségét a Szovjetunió bukása anno olyan váratlanul érte, hogy a történelmet azóta is titkos, fedett műveletek sorozataként látják. A Kreml propaganda pedig folyamatosan lerántja a leplet a nyugati értékek univerzalizmusáról, melyek mögött póre geopolitikai érdekek rejtőznek, kiváltképp persze Oroszország leigázása. A putyini rendszerrel szemben fellépő orosz ellenzékiek – természetesen – az orosz államiság eltörlésére összeszövetkezett nyugati hatalmak ügynökei.

*

Manapság nem kizárólag az egykori szovjet propaganda virágozik, hanem a francia kommunisták 1950-es években „Coca-kolonizáció” néven terjesztett nézete is. Eszerint az USA nem elégszik meg azzal, hogy a dollár és a Wall Street igájába hajtja a világot, de az amerikai kultúrát és életstílust is rákényszeríti a többi nemzetre, felszámolva azok kulturális sajátosságait, létrehozva mindenhol egy homogén „amerikanizált” társadalmat. Az USA kulturális imperializmusáról alkotott kommunista elképzelést később átvette a francia Új Jobboldal, amit a maga részéről kiegészített az amerikai társadalom

modernitás-ellenes, kultúrpezzszimista kritikájával. E kritika szerint az amerikai egy frivol konzumtársadalom, ahol a kommerciális-technikai racionalitás fokozatosan deszakralizálja a közösséget, felszámolja a transzcendens hierarchiákat, és az abból fakadó tekintélyt; az Egyesült Államok dekadens, amennyiben egyre mélyebbre süllyed a szekularizációban, ami a különféle társadalmi devianciák forrása. Az Új Jobboldal Amerika-ellenessége lényegében modernitás-ellenesség, ami az Egyesült Államokban látja az általa kárhozottatott világias-anyagias modernitás *par excellence* megtestesítőjét és agresszív terjesztőjét. (*Nota bene* az Amerika-ellenesség e francia válfaja idehaza leginkább Molnár Tamás katolikus filozófus – *Amerikanológia* című 1991-es és *Az atlanti kultúra kibontakozása* című 1994-es műveiben kifejtett – közvetítésében ismert, és örvend egyre szélesebb körű népszerűségnek.)

*

Amerika kulturális imperializmusa kapcsán ritkán merül fel Edgar Allan Poe, John Dewey vagy Samuel Barber neve, ahogy a bika-rodó, a baseball vagy a countryzene sem. Ami pedig az amerikai film- és popkultúra állítólagos negatív hatását illeti, érdemes felidézni a francia történész, Alain Besaficon megállapítását, miszerint száz hollywoodi szoftpornó-film sem képes annyit ártani Franciaországnak, mint egyetlen francia filozófus az Egyesült Államoknak.

*

Minként 2004-es *A választás* című kötetében Zbigniew Brzezinski megállapítja, az antiglobalista nézetek leginkább azt az intellektuális űrt töltik be, amit a hidegháború végeztével a marxizmus-leninizmus eltűnése hagyott hátra. Manapság az antiglobalista szerzők gazdasági eszmefuttatásai többnyire alig különböznek az 1970-es években

– főként Latin-Amerikában és Afrikában – dívó neomarxista függőségi-elméletektől, vagy épp a lenini imperializmus-elmélettől. Az antiglobalizmus az Amerika-ellenes indulatokat sem hagyja kielégítetlenül. Számos kritikusa számára a globalizáció az amerikanizáció szinonimája. Eszerint a globalizáció, követve a francia alapvetést, az Egyesült Államok imperialista projektje, ami a teljes glóbuszt egyetlen homogén „amerikanizált” – azaz istentelen, kalmárszellemű, élvhajhász és sekélyes – fogyasztói masszává kívánja formálni, és ami gazdasági-ideológia dominanciát biztosít Amerika számára a világban. Miként Pierre Bourdieu francia szociológus egy 2001-es esszéjében (*„Uniformizálás a jobb dominancia érdekében”*) megállapította: a globalizáció, mint a modernizáció univerzálisan ajánlott modellje, valójában az amerikai modell, ami az USA dominanciájának kedvez. A francia Új Jobboldal szellemiségéhez közel álló orosz politika-filozófus, az eurázsianizmus vezető teoretikusa, Alexander Dugin 2012-es *A negyedik politikai eszme* című művében egyenesen úgy látta: az emberi jogok, a demokrácia és a szabadversenyes kapitalizmus kizárólag a nyugati civilizáció termékei – azaz helyi és történelmi jelenségek – , ám a globalizáció megpróbálja ezeket az egész emberiségre kiterjeszteni, mint egyetemes civilizációs normákat, azzal a hallgatólagos feltevéssel, hogy más népek és kultúrák fejletlenek, ezért a nyugati modellt utánzó modernizáción kell átessenük, ami szintizta kulturális rasszizmus; a globalizáció valójában az Egyesült Államok által vezetett észak-atlanti civilizáció imperializmusa, az angolszász etnocentrizmus globális kiterjesztése. *Eurázsiai küldetés* című 2014-es kötetében Dugin hamisítatlan sztalinista agitprop stílusban állapítja meg: *„[A]z Egyesült Államok a gonoszság, az igazságtalanság, az elnyomás, a kizsákmányolás, az elidegenedés, a gyarmatosítás és imperializmus kifejeződése”*. Ugyanebben a műben Dugin tudni véli, hogy a globalizáció az *„Antikrisztus királysága”*, amivel szemben a megerősített nemzeti szuverenitás, a felélesztett vallási és nemzeti tradíció, valamint a többpólusú világrend jelentik a védelmet.

*

1959-ben jelent meg Walt Rostow amerikai gazdaságtörténész, Johnson elnök későbbi nemzetbiztonsági főtanácsadójának *A gazdasági növekedés szakaszai* című esszéje, melyből egy évvel később – azonos címmel – teljes kötet születik. A kötet a modernizációs fejlődélmélet alpműve, melyben Rostow az egyes nemzetek fejlődésének öt elkülönült szakaszát vázolta fel: eszerint a társadalomfejlődés a hagyományos agrártársadalomtól indul, majd a termelésbe történő egyre növekvő beruházáson keresztül végül eljut a fogyasztási cikkek tömegtermelésére orientált urbanizált, modern ipari társadalomig. Megjelenése után a művet éles kritikák érték, mondván, Rostow teóriája az Egyesült Államok és néhány nyugat-európai ország történelmi fejlődését a társadalmi haladás univerzális érvényű fejlődési folyamatoként mutatja be, amit egyúttal követendő modellként állít a fejlődő országok elé, és amely fejlődési út kívánatosnak tekintett végcélja az amerikai típusú fogyasztói társadalom. Az elképzelés, hogy Rostow teóriája az atlanti imperializmus és kulturális rasszizmus terméke lenne, arra ösztönözte az ún. harmadik világ országait, hogy alternatív fejlődési modelleket keressenek maguknak, amiket aztán meg is találtak a „*Latin-Amerika Keynesének*” mondott argentin közgazdász Raúl Prebisch, a brazil Celso Furtado vagy az olyan neomarxista közgazdászok, mint a német Andre Gunder Frank nézeteiben. Ezen alternatív teóriák értelmében a fejlődő országok számára nem a tőkefelhalmozás, nem a technikai haladás és modernizáció jelentik a felemelkedés útját, hanem az importhelyettesítő iparosítás, a gazdasági voluntarizmus vagy épp a szocializmussal való kísérletezgetés.

*

A konzervatív filozófus, Yoram Hazony *A nacionalizmus erénye* című 2018-as könyvében különbséget tesz birodalmi (imperialista) és

nemzetállami (nacionalista) politika között. E szerint az imperialista politika alapja egy végsőnek és egyetemesnek vélt politikai ideológia, egy „*nagy egyetemes igazság*”, ami egységes ágendául szolgál az egész emberiség számára. Ezzel szemben a nacionalista politika „*szkeptikus az emberi értelem produktumait illetően*”, és „*felismeri annak bölcsességét, hogy a sokféle különböző próbálkozás engedése vezet az igazsághoz*”. Ezért aztán a birodalmi rend egyfajta karl popperi „zárt társadalom”, amellyel szemben a független nemzetállamok többpólusú rendszere képviseli a pluralizmust és az adaptív hatékonyságot növelő decentralizált nemzetközi rendet.

*

Azok a politikai vezetők, akik teli torokból követelik a plurális, többpólusú nemzetközi rendet, odahaza többnyire tűzzel-vassal irtják a pluralizmust és az adaptív hatékonyságot növelő decentralizációt. E vezetők számára a tiszteletreméltó konzervatív gondolatok pusztán fügefalevélként szolgálnak valódi céljuk leplezéséhez: biztossá tenni a világot az autokráciák számára. Azoknak a vezetőknek, akik fennhangon tiltakoznak a demokráciaexport ellen, valójában nem a demokráciaexporttal van bajuk, hanem magával a demokráciával, és amikor szuverenitást emlegetnek, többnyire saját önkényuralmuk sértetlenségére gondolnak. A despoták gyűlölik az Egyesült Államokat, mert az Egyesült Államok kiáll a demokratikus elvek mellett, és nem hunyászkodik meg a despoták előtt.

*

Theodore Roosevelttel amerikai elnök kongresszushoz intézett 1904. december 6-i éves üzenetében úgy fogalmazott, hogy az Egyesült Államoknak ritka és kivételes esetekben, ha vonakodva is, de „*egy nemzetközi rendőri erő szerepét*” kell gyakorolnia azért, hogy hoz-

záruljon a világban tapasztalható „égbekiáltó gonosztettek” által előidézett nemkívánatos helyzetek orvoslásához. Üzenete megfogalmazásakor Rooseveltt úgy látta, a világ afelé halad, hogy idővel egy nemzetközi bíróság fogja rendezni a nemzetek között támadt különböző konfliktusokat, melynek rendelkezéseit egy nemzetközi rendőrség fogja kikényszeríteni. Mindazonáltal, vélekedett Roosevelt, addig is, amíg e nemzetközi bíróság és rendőrség létre nem jön, a világ leginkább civilizált országainak kötelességük, lehetőség szerint mennél nagyobb szövetségben, magukra vállalni a világ stabilitását veszélyeztető vagy humanitárius katasztrófához vezető nemzetközi konfliktusok rendezését. Rooseveltt világosan látta: *„a gazdaságnak és igazságtalanságnak az kedvez a legjobban, ha a szabad és felvilágosult népek szándékosan lemondanak minden hatalomról, miközben eltűrik, hogy minden despotizmus és barbarizmus megtartsa a fegyvereit”*; nagy, szabad nemzetek nem kárhoztathatják magukat tehetetlenségre, és nem nézhetik tétlenül, ahogy a barbárság egyre nagyobb teret nyer magának; a szabadság nem olyan ajándék, ami sokáig marad a gyávák és lusták kezében. Theodore Roosevelt realista volt, aki tudta, hogy a demokrácia eszméje csak attól nem fog győzedelmeskedni, hogy előrébb való, mint a despotizmusé. A demokráciának olyan valóságos erőre és hatalomra van szüksége, ami képviseli azt, és harcol érte.

*

Az Amerika-ellenes nézetek nyugati termékek. Manapság amikor Ázsiában, Afrikában vagy Latin-Amerikában az Egyesült Államokat bírálják, legtöbbször olyan érveket használnak, amelyek eredetileg New Yorkból vagy Párizsból származnak. Amikor 2011. májusában a pakisztáni Abbotábádban az Egyesült Államok haditengerészetének különleges alakulata rajtaütött Oszama bin Ladenre, a rejtekhelyén – a fontosabb iszlám szövegek mellett – több, mint három tucat angol nyelvű könyvet találtak. Bin Laden olvasmányai között

Noam Chomsky- és Bob Woodward-művek is szerepeltek, ahogy Paul Kennedy *A nagyhatalmak tündöklése és bukása* című kötete szintén. Az al-Kaida egykori vezetője közvetlenül is hivatkozott Noam Chomskyra, a szélsőbal ikonikus alakjára, egy korábbi Amerika-ellenes videofelvételen.

*

Az Amerika-ellenesség időnként abszurd mértéket képes öltetni. 2001-ben a dél-afrikai Durban városában világkongresszust tartottak az idegengyűlölet és az ahhoz kötődő intolerancia témájában. Az ENSZ égisze alatt zajló konferencián az Afrikai Egység Szervezete azzal az felvetéssel állt elő, hogy a tuszi kisebbség hutuk által elkövetett 1994-es ruandai népirtásáért az Egyesült Államoknak kellene jóvátételt fizetnie. Ruanda korábban német és belga gyarmat volt, 1962-ben vált függetlenné. A kongresszust szeptember első hetében tartották.

*

Az amerikai „demokrácia-export” bírálatának nem a *Korán* vagy más szakrális szöveg a forrása, hanem J. William Fulbright 1966-os *Hatalmi gőg* című könyve. A néhai amerikai demokrata szenátor szerint a „*harmadik világ ázsiai, afrikai és latin-amerikai országainál annak van a legnagyobb valószínűsége, hogy ezek a népek nem tudnak simán áttérni a demokráciára*”. Mindazonáltal az észak-atlanti világon túl is találni konszolidált demokráciákat: Japán, Dél-Korea vagy Tajvan működő demokráciák, ahogy Chile, Brazília, Costa Rica, Izrael, India és Botswana szintén. Megszívlelendő Robert Kagan 2018-as *A dzsungel visszavág* című kötetében tett észrevétele: „*Azok, akik ma azt hiszik, hogy az iszlám világban nem létezhet demokrácia, fel kellene idézzék, hogy nem is olyan régen az emberek még hasonlóan meg*

voltak győződve arról, hogy nem létezhet demokrácia a katolikus és az ázsiai országokban sem”.

*

Az 1950-es évek közepén jelent meg C. Wright Mills *Az uralkodó elit* című könyve, melyben az amerikai szociológus kifejti, hogy a második világháborút követően befolyásos katonai vezetők, politikusok és vállalatvezetők frigyéből olyan új uralkodó elit alakult ki az Egyesült Államokban, amely uralkodó elit a hidegháború prolongálásában látta hatalma fenntartásának legfőbb eszközét. Mills műve adott elsőként közelítő leírást az ún. katonai-ipari komplexumról. Egy évtizeddel később, az 1960-as évek közepén jelent meg két amerikai marxista közgazdász, Paul Baran és Paul Sweezy közös könyve (*„A monopolpótké”*), melyben a szerzők kifejtik, hogy a katonai-ipari komplexum hozzájárult a monopolkapitalizmus stagnáló hajlamának ellensúlyozásához, amennyiben a kormányzat hadiipari megrendeléseinek konjunktúra-élnékítő hatása nélkül súlyos munkanélküliség sújtotta volna a monopolvállalatok által dominált amerikai gazdaságot. A két kötet egyfajta kiegészítése volt egymásnak, azzal az üzenettel, hogy a második világháborút követően az amerikai uralkodó elit tagjainak, saját hatalmuk fenntartása végett, közös érdekük volt a *„hadi keynesianizmus”*, azaz a jelentős volumenű haditermelés – vagyis a fegyverkezés – állandósítása. A vietnami háború elleni tiltakozások pedig nagy felhajtóerőt biztosítottak ennek az üzenetnek az 1960-as évek második felében az Egyesült Államokban, és amely elképzelés kiváltképp népszerű volt a háborúellenes mozgalom újbals fiataljai körében, akik – antimilitarizmusuk dacára – élénk rokonszenvet mutattak a különféle szakállas, katonazubbonyos comandanték iránt. Azok az amerikai baloldali értelmiségiek, akiknek az 1960-70-es években meghatározó élményt jelentettek a háború elleni tiltakozások, később is fenntartották nézeteiket az USA-ról, mint

imperialista birodalomról, az olaj- és fegyvergyártó cégek lobbijáról, a kardcsörtető, háborúfüggő politikusokról és az amerikai militarizmusról, ami a stagnáló monopolkapitalizmus folyománya. A vietnami háború elleni tiltakozásukkal egykor nimbuszt szerzett figurák, mint pl. Chomsky vagy Howard Zinn szemében az Egyesült Államok történelme később sem tűnt sokkal többnek, mint imperialista háborúk vég nélküli sorának, amit nettó haszonvagy fűt, és amit az amerikai kivételesség- és küldetéstudat igyekszik igazolni, az ún. internacionalista külpolitikai hagyomány követése pedig ennek az imperializmusnak az explicit felvállalása. Amikor öt nappal a tragédiát követően Susan Sontag azt írta a *The New Yorker* magazinban, hogy „9/11” nem a „szabad világ”, hanem „a világ önjelölt szuperhatalma elleni támadás” volt, amit az USA kizárólag magának köszönhetett, mindössze az amerikai újbals értelmiségiek szakállas véleményét mondta fel újra.

*

A második világháborút követően két ország vált ténylegesen az Egyesült Államok protektorátusává: Nyugat-Németország és Japán. E két ország produkálta a hidegháború két nevezetes gazdasági csodáját. Az NSZK már az 1950-es évektől a glóbusz második legnagyobb gazdaság volt az USA mögött, aztán az 1960-as évek végén Japán letaszította a harmadik helyre. Így zsákmányoljon ki minden országot az imperialista USA! Valójában már Eisenhower elnök kénytelen volt Kisi Noboszuke miniszterelnöknek kuncsorogni, hogy a szigetország csökkentse az Egyesült Államokba irányuló textilexportot, ahogy tette később több amerikai elnök az acéláruk, személygépkocsik és színes tévék esetében, miközben egyetlen szavukkal lezárathatták volna a tengeri kereskedelmi útvonalakat.

*

Sem Rooseveltnek, sem Trumannak nem volt szüksége az ENSZ-re, a NATO-ra, a GATT-ra (később WTO) vagy az IMF-re ahhoz, hogy az USA ezeken keresztül uralja a világot. A második világháborút követően a világ Amerika lábai előtt hevert. Roosevelt és Truman viszont úgy döntöttek, hogy nem hoznak létre egy amerikai birodalmat, helyette inkább kialakították nevezett multilaterális intézmények nemzetközi rendszerét, és kialakítottak egy olyan szabad kereskedelmen alapuló nemzetközi gazdasági rendet, ami lehetővé tette, hogy az USA korábbi világháborús ellenfelei pár évtizeden belül az USA gazdasági kihívóivá váljanak.

*

Az országaikat nyomorulttá tévő despotáknak jó okuk van a nyugati imperializmust hibáztatniuk az országukat érő minden bajért, állapítja meg Douglas Murray 2022-es *Háború a Nyugat ellen* című könyvében. De miért az egyre általánosabb Nyugat-ellenes hangulat? – kérdi. Murray szerint ennek két oka van: az egyik ok a történelmi analfabetizmus, a másik ok viszont egy „óriási méretű morális előfeltevés (...), amely értelmében a világon senki sem tehet semmi rosszat, hacsak nem a Nyugat kényszerítette rá”. Ez utóbbi, Murray szerint, „elképesztő tévedés”.

2023. július

Az amerikai világrend védelmében. Kaganiánus rövidposzt

2022-es *Háború a Nyugat ellen* című könyvében Douglas Murray feltesz egy kézenfekvő kérdést: „Amennyiben annyira borzalmas az Amerika által vezetett világrend, mit várhatunk a Kínai Kommunista Párt által vezetettől?”

*

Vajon milyen lenne az egypólusú világrend, melynek Kína a hegemónja? Vajon hány nemzetet igazna le Oroszország, ha akkora katonai ereje lenne, mint az Egyesült Államoknak? A franciák, németek, spanyolok netán különb, józanabb és visszafogottabb urai lennének a világnak? Békeszerető, demokratikus országok polgárainak többnyire nincsenek álmatlan éjszakáik amiatt, hogy az Egyesült Államok a világ vezető hatalma. Vajon akkor is ilyen jól aludnának, ha Oroszország lenne a világ ura? Van már némi történelmi tapasztalat afelől, más nemzetek miként viselkednek, ha erőfölénybe kerülnek.

*

A második világháborút követően a világ Amerika lábai előtt hevert. Az ország nagyrészt sértetlenül került ki a háborúból, és gazdasága a glóbusz GDP-jének felét adta. Washington akkoriban éppenséggel törekedhetett volna merőben egyoldalú előnyökre szert tenni a világban. Ám Rooseveltnek és Trumannak nem állt szándékában egy amerikai birodalom létrehozása, helyette inkább kialakították az ENSZ, a NATO és a bretton woodsi intézmények multilaterális nemzetközi rendszerét. (Jóllehet, az USA döntő befolyást nyert ezekben az intéz-

ményekben, ám amerikai részről ennek nem annyira a dominancia volt a célja, mintsem az, hogy az USA nem kívánt bankautomata lenni.) A háború után a Truman-adminisztráció eredetileg azt tervezte, hogy leépíti az ország fegyveres erőit és csökkenti védelmi kiadásait. A NATO szövetség valójában Európa ötlete volt, a nyugat-európai országok amerikai védelemre való igénye hozta létre. Szemérmes hallgatás övezi, de az európai egyesülés kezdeményezője és elindítója szintén az Egyesült Államok volt. Leginkább azért, hogy Európa idővel önállóan is szembe tudjon szállni a Szovjetunióval. Emellett az Egyesült Államok a háború után – a tengeri kereskedelmi útvonalak biztosításával – kialakított egy olyan szabadkereskedelmen alapuló nemzetközi gazdasági rendet, ami egyaránt nyitott minden ország számára. Kína számára is.

*

Robert Conquest angol történész 1999-es *Kegyetlen évszázad* című könyvében figyelmeztet: az emberek elfelejtik, mennyire figyelemreméltó, hogy manapság Nyugaton a polgárok különféle alap- és szabadságjogokat élveznek. Évezredekken át léteztek civilizációk, amelyekben még a gondolata sem merült fel annak, hogy szabadon lehet bírálni a kormányzatot, hogy az egyéneknek nem kell tartaniuk attól, hogy a hatalom önkényesen vegzálhatja őket, hogy joguk van tisztességes eljárásra, jogorvoslatra, hogy szinte bármit kinyomtathatnak, amit akarnak, és hogy számos jelölt közül szavazhatnak, amikor közhivatalok betöltéséről van szó. Mindezen jogok nem magától értetődők. Sem az isteni gondviselés, sem a hegeli világszellem dialektikája, sem a termelőerők fejlődése nem hozza el azokat maguktól, ahogy nem léteztek öröktől fogva sem, és ha nem harcolnak értük állhatatosan, akkor az orosz tankok láncfalpai egytől egyig mindet sárba döngölik. 1945-ben legfeljebb egy tucat ország volt – szegről-végről – demokrácia és jogállam.

*

Az emberek hajlamosak azt képzelni, hogy az elmúlt nyolcvan év demokráciarobbanása, valamint a világgazdaság szédületes növekedése magától értetődően következett be, amolyan újabb lépcsőfokként az emberiség feltartóztathatatlan történelmi haladásának. Azt képzelik, hogy a demokrácia győzelme egyszerűen egy eszme győzelme, a piaci kapitalizmus egy hatékonyabb gazdasági rendszer győzelme, a világ prosperitását szolgáló szabadkereskedelmi rend meg egyszerűen csak van, és persze lesz is mindig. Mindazonáltal a demokrácia, a piacgazdaság és a szabadkereskedelem nem győzedelmeskednek pusztán attól, hogy előrébb valók más rezsimeknél. Nagyhatalmakra van szükség, amelyek képviselik azokat és kiállnak mellettük, akár erőnek erejével. A demokratikus normák terjedése az elmúlt nyolcvan évben nem valamiféle eleve elrendelésből történt, sokkal inkább annak volt köszönhető, hogy a világ legerősebb országa elkötelezte magát e normák iránt; ugyanez elmondható a piacgazdaságról és a szabadkereskedelemről.

*

A mindenkori világrend a domináns nagyhatalom értékeit tükrözi. A jelenlegi liberális világrend az Egyesült Államok értékeit. Nevezetesen: demokrácia, jogállam, piacgazdaság, szabadkereskedelem. Ugyanakkor csak Fukuyama legelvakultabb hívei képzelhetik azt, hogy e liberális világrend anélkül is fennmaradhat, hogy azt az amerikai légi- és hadiflotta ne támogassa meg, mert az a történelmi fejlődésnek amolyan elkerülhetetlen végpontja. A liberális világrend pontosan addig marad fenn, amíg az Egyesült Államok és Európa dominanciája a világban fennmarad. A globális erőviszonyok átrendeződése pedig megváltoztatja a világrendet, azaz a felemelkedő új

hegemón hasonlatosságára formálja át. Akkor is, ha a felemelkedő hegemón történetesen egy diktatúra.

*

Magyarországon nem azért volt pártállam és tervgazdaság a hidegháború évtizedeiben, mert a pártállam és tervgazdaság előrébb való lenne a demokráciánál és piacgazdaságnál, hanem mert hazánk szovjet birodalmi gyarmat volt; egy idegen katonai megszállás alatt álló ország. A rendszerváltást pedig – végső soron – az tette lehetővé, hogy az Egyesült Államok megnyerte a hidegháborút.

*

Kína, Oroszország vagy Irán nem azért viselkednek visszafogottan, mert természetüknél fogva annyira visszafogottak lennének, hanem mert hódító ambícióikat féken tartja az Egyesült Államok; éppen ezért, amikor úgy vélik, hogy az Egyesült Államok gyengül vagy befelé fordul, fokozzák az agressziót. (Távrolról sem véletlen, hogy a világ autokrata vezetői Donald Trump lelkes szurkolói, hiszen egy izolacionista amerikai külpolitika nagyobb teret enged számukra kisdud játékaihoz.) A zsarnokok világosan látják: az Egyesült Államok gyengülése vagy visszahúzódása csökkenti a demokrácia, az emberi jogok és a nemzeti önrendelkezés érvényesülését a világban.

*

Vajon miféle világrend várható a pártállami Kínától, ahol átnevelő táborokba zárják az ujjurokat, és ahol épp a tizennegyedik ötéves terv megvalósításán fáradoznak? Vajon az a Kína fogja megvédeni a szabadkereskedelmet, ami az egész Dél-kínai-tengert a saját felségterületének nyilvánította? Vagy képzeljük el Vlagyimir Putyint, ahogy

rát teszi a kezét a tengeri kereskedelmi útvonalakra, hogy aztán pillanatnyi hatalmi érdekeit követve hol elzárja, hol megnyissa azokat! Épp mint a gázvezetékeket. És aki nyilvánosan nehezményezné e gyakorlatot, azt két nap múlva kilökné az ablakon a keresztthuzat, vagy véletlenül több polóniumot tenne a teájába a megengedettnél. Esetleg mindkettő.

*

Miként Robert Kagan 2018-as *A dzsungel visszavág* című könyvében megállapítja: mindig van világrend, és mindig van domináns nagyhatalom. A kérdés az, milyen értékeket képvisel. Nincsenek hatalmi vákuumok, ahonnan az egyik nagyhatalom kivonul, oda a másik benyomul. Senki sem gondolhatja komolyan, hogy ha az Egyesült Államok visszahúzódná, rögvest kitörne a világbéke. Ahova nem az Egyesült Államok exportálja a demokráciát, oda Kína és Oroszország exportálja a despotizmust. Vagy valami harmadik az iszlámot. Egyetlen dolgot kell világosan látni: ha nem a Nyugat értékrendje alakítja a világot, akkor majd alakítja valaki másé. A kérdés tehát az, ki milyen világban szeretne élni.

*

Timothy Snyderrel közös, *Gondolatok a 20. századról* című 2012-es beszélgetőkönyvében Tony Judt angol történész megállapítja: a hidegháború éveit alatt Európa legtöbb országában voltak olyan, Raymond Aronhoz és Sidney Hookhoz hasonló – jobboldalisággal nem különösebben vádolható – értelmiségiek, akik ugyan jól ismerték a marxizmust, és akiknek nem voltak különösebb illúzióik az Egyesült Államokkal kapcsolatban, ugyanakkor a szovjet blokkot is ismerték, és megértették, hogy választaniuk kell a két egymásnak feszülő hatal-

mi csoportosulás között, mert élni csak az egyikben lehet, és kívánatos. És belátták, hogy az a szabad világ.

*

A demokráciák, minden hibájuk ellenére, sokkal kevésbé romlottak, mint a despotikus rezsimek. Nincs a történelemnek ennél nyilvánvalóbb tanulsága. Zbigniew Brzezinski és Brent Scowcroft 2008-as *Amerika és a világ* című beszélgetőkönyvében Scowcroft egy helyütt megjegyzi: ha szétnézünk a glóbuszon, manapság nem sok ember találunk, aki őszintén azt mondja, *“inkább élnék Kínában, mint az Egyesült Államokban”*.

*

Mindazok, akik demokráciában, jogállamban és piacgazdaságban szeretnének élni, nem kívánhatják az Egyesült Államok hanyatlását. Vajon melyik ország töltene be a hátrahagyott űrt?

2023. július